

Biskoppernes ægyptiske jordemødre

De tyske teologer på herredagen i København 1530

Af Kaare Rübner Jørgensen

I 1530 havde de katolske biskopper hidkaldt to tyske teologer for at hjælpe sig med at forsvare den katolske kirke under religionsforhandlingerne på herredagen i København. Hvem de pågældende var, foreligger der ingen oplysninger om, men i 1896 identificerede den tyske jesuit Ludwig Schmitt den ene af dem som værende franciskaneren Nicolaus Herborn. Det er nok en detalje i den danske reformationskamp, men uvæsentlig er den ikke – set med katolske øjne. Så i denne afhandling undersøger holdbarheden af Schmitts argumenter for denne identifikation.¹

1. Indledning

Da luthersk inspirerede kirke- og gudstjenesteordninger i løbet af 1526 blev indført i den ene jyske by efter den anden, henvendte halvøens biskopper sig i midten af maj 1527 til de teologiske sværvægttere Johann Eck og Johann Cochlaeus i Tyskland. Biskoppernes ønske var, at de skulle komme til Jylland og være der i to til tre år for at prædike og skrive imod den truende lutheranisme.² Om Eck har været interesseret, vides ikke. Cochlaeus derimod kunne nok føle sig fristet, men da Erasmus af Rotterdam, hvem han spurgte til råds, bad ham overveje det meget grundigt, kom der intet ud af biskoppernes forespørgsel.³

Tre år senere rettede biskopperne på ny en henvendelse til Tyskland, og denne gang kom to *doctores* til Danmark for at deltage i den københavnske herredag i sommeren 1530. Situationen var nu også blevet langt farligere, thi ifølge Thorkild Lyby var det kong Frederiks plan, at herredagen skulle vedtage en reformering af den danske kirke i luthersk retning. Meget tyder på, at han har ret heri, ligesom hans for-

1 En oversigt over den anvendte antilutherske litteratur findes i bilag 2.

2 Erich Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Danicae*, II, Kopenhagen 1744, s. 807-816. Jvf. også P.G. Lindhardt: *Den danske kirkes historie*, 3, Kbh. 1965, s. 311 og *Nederlagets Mænd: Det katolske bispevældes sidste dage i Danmark*, Kbh. 1968, s. 77.

3 *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, VII, udg. P.S. Allen, Oxonii 1928, s.146.

klaring på, hvorfor det alligevel ikke skete, forekommer rigtig: det var Christiern II's genoptagelse i den katolske kirke den 8. februar 1530, der forhindrede den forsigtige konge i at søge den ønskede reformation gennemført i det i religiøs henseende splittede land.⁴ Men det var ikke ensbetydende med, at en drøftelse af religionen var taget af dagsordenen.⁵ For de luthersk sindede prædikanter var det håbet, at der som resultat af disse forhandlinger »kunne komme en endrectighedt medt predicken, lærdom oc gudtz ordt oc skickis en christelig reformatz«. ⁶ Men den kom dog som bekendt først seks år senere, da »de stolte bisper i fængsel blev bragt«, og Christian III på den efterfølgende herredag i oktober gennemtvang indførelsen af en luthersk kirkeordning.

Om end disse religionsforhandlinger i sommeren 1530 nok kunne trænge til en fornyet undersøgelse, løsrevet fra konfessionelle bindinger, er det ikke hensigten at tage dem op til drøftelse i denne afhandling.⁷ Her vil jeg nøjes med at behandle et mindre problem: de indkaldte tyskeres identitet. Eller helt præcis den tyske jesuit Ludwig Schmitts opfattelse af deres identitet.⁸ Men inden jeg gør det, må jeg først omtale et skrift, forfattet af de fremmede doktorer efter herredagens afslutning.

2. Confutatio Lutheranismi Danici

Det skrift, de fremmede efterlod sig, er ikke bevaret i original, men i to senere afskrifter. Ældst er NKS 730 fol., der er fra anden halvdel af

4 Thorkild C. Lyby: *Vi evangeliske*, Århus 1993, s. 435-437, jvf. også Ole Peter Grell: »De katolske biskopper og reformationen i Danmark«, *Kirkehistoriske Samlinger* (KHS), 2012, s. 38. Om omstændighederne bag og følgerne af Christian II's konversion, se Martin Schwarz Lausten: *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring »den røde konge« i eksilet og fangenskabet (1523-1559)*, (*Kirkehistoriske studier*, III:3), Kbh. 1995, s. 341-379.

5 Jvf. Anne Ruds brev til svigersønnen Esge Bille 4. april 1530, A. Heise: 'Bidrag til den københavnske Herredags Historie 1530', *Danske Magazin*, 4. række, 6. bind, 1886, s. 2, samt Hans Mikkelsens brev til Christian II, dat. Antwerpen 20. maj 1530, hvori han fortæller om den gunstige stemning i Danmark for den afsatte konge, om den evangeliske læres fuldkomne sejr i København og Køge og om den religiøse uenighed blandt adelen, C.F. Allen: *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie*, 1, Kjøbenhavn 1854, s. 594-596.

6 *Skrifter fra Reformationstiden* (SRT), IV, udg. Holger F. Rørdam, Kjøbenhavn 1889, s. 16.

7 Hovedværket er vel stadig C.T. Engelstoft: 'Herredagen i Kjøbenhavn 1530. En historisk Skildring af Reformationstiden', *Theologisk Tidsskrift*, 1, Kjøbenhavn 1837, s. 1-114.

8 Ludwig Schmitt: *Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn*, Freiburg i.B. 1896, s. 26-51, 114-138.

1500-tallet.⁹ Det er anonymt, men på forpermen har en hånd fra omkring 1600 skrevet *Doctor pouell Vende[kaabe] Emod the [lutherske]*. På det tidspunkt tilskrev man altså den kendte reformkatolik Paulus Helie (Poul Helgesen) forfatterskabet, men at det er forkert, fremgår af skriftet selv, for heri omtaler forfatteren eller forfatterne sig som kommende fra Tyskland.¹⁰

Manuskriptet består af 11 læg à 10 blade, bortset fra de to sidste læg, der har henholdsvis 12 og 14 blade; det vil altså sige, at det er på 116 blade eller 232 sider. Formatet er 34.5 x 21 cm. Ingen af læggene er nummereret og ingen af siderne pagineret eller folieret. Indbindingen er et middelalderligt pergamentark, som er et brudstykke af en liturgisk tekst. Den anden afskrift findes i manuskriptet NKS 1141 4to. Det er skrevet med en hånd, som genfindes i andre manuskripter i Det kongelige Bibliotek og i Den arnamagnæanske Samling, og som kan dateres til de første årtier af 1700-tallet. Da det er en afskrift af det første, er det uden betydning for tekstfastsættelsen.

I 1902 lod Ludwig Schmitt, der som tysk jesuit i en del år virkede i Danmark, teksten i NKS 730 fol. trykke i Italien under titlen *Confutatio Lutheranismi Danici* (Gendrivelse af den danske lutheranisme). Heri er tekstens ortografi og brug af store og små bogstaver standardiseret, dens bibelcitater trykt med kursiv og visse teologisk signifikante ord og begreber med fed skrift. Endvidere er der foretaget talrige tekstrettelser samt indsat en del efter min mening overflødige tankestreger i teksten. Synes de fleste af Schmitts rettelser at være både rimelige og fornuf-tige, må det trække ned, at hans udgave ikke er fri for hverken fejllæsninger, mistolkning af forkortelser eller overspringelser af ord, ligesom ej heller alle skriverens fejl er rettet. Af de 586 tekstkorrektioner, Schmitt har foretaget, er kun 120, dvs. 24%, i øvrigt angivet i noterne. Desuden har han undladt at identificere, hvad der i teksten måtte være af citater fra og referencer til klassiske forfattere, kirkefædre, renæssanceforfattere og samtidige lutherske og antilutherske skrifter. At klandre udgaven for ikke at leve op til nutidens editionsstandarder kan synes unfair, men immervæk må man sige, at det er en temmelig kritisabel

9 At manuskriptet ikke kan være ældre, skyldes, at teksten er skrevet med humanistkursiv af en person med forholdsvis ringe kendskab til latin, hvorfor det må stamme fra en tid, hvor denne håndskrift havde vundet indpas i skolerne og ikke kun benyttedes af de lærde. N.K. Andersen i *Skrifter af Paulus Helie* (SPH), VII, Kbh. 1948, s. 114, daterede det på grund af skriverens »radikalt-ramistiske stavning (*cev, quartus, cavtionem*)« til 1575-1600.

10 *Confutatio Lutheranismi Danici* (CLD), udg. Ludwig Schmitt, Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1902, s. 28, 33, 97.

udgave, Schmitt har besørget. Så teksten kunne godt fortjene at blive genudgivet, fx i den i 1919 påbegyndte serie *Corpus Catholicorum – Werke katholischer Schriftsteller im Zeitalter der Glaubensspaltung*, hvor de enkelte bind i tidens løb er blevet forsynet med et mere og mere omfattende noteapparat.

Indholdsmæssigt består *Confutatio* af en fortale og tre dele, kaldet *congressus* (egl. sammenkomster, af Schmitt oversat med *Angriff*). I den første del demonstreres ved hjælp af bibelcitater, at prædikanterne med urette kaldes evangeliske, og at der er andre troskilder end Skriften, i den anden opstilles sytten *axiomata* (grundsætninger), der skal vise, at prædikanterne er kættere, fordi de har forladt den eneste, sande kirke, og i den tredje behandles prælaternes 27 artikler én efter én. Det sker på skolastisk *quaesio*-vis, idet hver artikel indledes med en anklage mod prædikanterne (*propositio*), hvorefter disses svar gengives (*responsio*) for så til sidst at blive udførligt gendrevet (*refutatio*). Anklagerne og prædikanternes svar stammer fra selve herredagen og findes på dansk i såvel Jørgen Jensen Sadolins *Viborgheretning* som Peder Laurentsens *Malmøberetning*, resten er udarbejdet efter herredagens afslutning.¹¹ Forbilledet for opdelingen i tre *congressus* og brug af netop dette ord er den engelske biskop John Fishers *Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum* (Forsvar for det hellige præsteskab imod Luther), som blev trykt i Köln i 1525.¹²

I sin helhed er den latinske *Confutatio* aldrig blevet oversat til dansk, så nogen større indflydelse fik det omfattende skrift ikke. Men dets sidste og tredje *congressus* blev i Paulus Helie's stærkt bearbejdede oversættelse trykt i 1533 som *Menige Danmarkis rigis biscoppers och prelaters christelige oc retsindige geenswar till the lwtherianscke article*.¹³ Denne oversættelse er ganske vist også anonym, men trods det har der aldrig været tvivl om, at det var Helie, der havde foretaget

11 SRT I, 1885, s. 2-19, og SRT IV, 1889, s. 35-39 og 41-54.

12 Fisher 1925. I dennes første *congressus* bringes en lang række kirkefædrecitater for at vise, at den katolske præsteopfattelse kunne føres tilbage til kirkens ældste tid, i den anden opstilles 10 *axiomata* med bibelcitater, og i tredje bliver synspunkterne i Luthers *De abroganda missa privata* (Om afskaffelsen af private messer) udførligt gendrevet, så den dispositionelle afhængighed er mere omfattende end blot det at opdele skriftet i tre *congressus*. Desuden er der, så vidt jeg kan se, flere citater fra dette skrift i den danske *Confutatio*.

13 SPH IV, 1934, s. 113-322. Det danske skrifts titel er en oversættelse af originalens *Haec sunt responsa ad articulos quos Episcopi et praelati in regno Daniae Evangelicis concionatoribus obiecerunt*, CLD, 1902, s. 34. Helie's oversættelse findes genudgivet på mere nutidig dansk af F.J. West: *De danske Biskoppers Gensvar til de lutherske Artikler af 1530*, Kbh. 1917.

oversættelsen, der langt hen ad vejen transformerede den tyske forfatters skolastiske teologi til en Erasmus inspireret *theologia humanistica*.¹⁴ Om han skulle have medvirket ved udarbejdelsen af den latinske originaltekst, er nok mere end tvivlsomt.¹⁵ Han havde jo netop afsluttet et længere skrift mod Peder Laurentsens *Malmøbog* og heri givet udtryk for nogle mere imødekommende holdninger til lutheranerne end dem, vi ser i de fremmedes latinske *Confutatio*.¹⁶

3. De fremmede doktorer

Tilstedeværelsen af fremmede eksperter på den københavnsk herredag i sommeren 1530 fremgår hverken af herredagens officielle akter eller af Helie's omtale af herredagen i *Chronicon Skibyense* (Skibykrøniken),¹⁷ men udelukkende af samtidens agitationslitteratur. I Laurentsens *Malmøberetning* oplyses således, at biskopperne sendte Århuskantoren Jørgen Samsing »till Tytzslandt effther thee høglærdhe doctores ther bewiisedhe theriss konsth saa merckelighe i Køpenhaffn, og at the leye seg fremmede Aristotelske oc paffweske doctores oc mwncke oc loffue oc giffue thennom guld oc store gaffwer«. ¹⁸ Ud for det sidste udsagn læses i marginen *Doctor Staagefyr oc Balaams disciple* – en hentydning til beretningen om kong Balak af Moab i Det gamle Testamente (4. Mos 22.10-11, Josv 24.9).

I Sadolins *Viborgberetning*, der er mere grov i sin polemik, omtales de fremmede som »hinæ moesegroffuen Muncke og som noghre Egip-tische iordemoderer«. dvs. at biskopperne og prælaterne hånes for ikke selv at kunne fremføre deres sag uden udefrakommende fødselshjælp.¹⁹

14 Jvf. Lindhardt 1965, s. 372.

15 Således ellers Ludwig Schmitt: *Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katholischen Kirche gegen die sogenannte Reformation in Dänemark*, (*Ergänzungsschrift zu den Stimmen aus Maria-Laach*, 60), Freiburg i.B. 1893, s. 88-89, CLD, 1902, s. 257 n. 1. Hans argumenter herfor var dels, at den tyske forfatter må have haft en dansk hjælper, dels at de referencer til Birgitta af Vadstenas Åbenbaringer, der findes sidst i NKS 730 fol., er identiske med dem, Helie anvender i sine skrifter. Er det første utvivlsomt korrekt, er det sidste det ikke, for af de otte referencer genfindes kun de to hos Helie. Desuden er siden med referencerne i NKS 730 fol. skrevet af en anden, men nogenlunde samtidig hånd, så de er originalteksten uvedkommende. De findes da heller ikke i NKS 1181 4to.

16 SPH III, 1933, s. 57-284.

17 SPH VI, 1937, s. 118-120.

18 SRT IV, 1889, s. 13.

19 SRT I, 1885, s. 29, jvf. 2. Mos 1.19: »Hebræerkvinderne er ikke som de ægyptiske kvinder; de har let ved at føde, inden jordmoderen kommer til dem, har de allerede født«.

Andre steder taler han om »theres Sophistische Doktorer, theres *falsche* Propheten ved naffn Docdor Stagefyer Docdor aff bombo huadt ssier aff bomberig og om een kompaen the haffde ther ssom kaldtes Doctor Niels Stoegefyer«. ²⁰

Derudover kritiseredes biskopperne i en af de viser, der blev digtet under herredagen, for at »føre met sig bode muncke oc mestere og at lade kalle doctores oc prester, iblandt dem saa lærd en mand / docter staagefyr saa hedher han / sitt naffen wil han beuise / Somme mett ild oc somme mett wand / vil han fordriffue for gutz sandt / ther mett vil han gudt priise / Han er een kempe baade stor og from / han will nu stride for paffuen aff Rom / hanss riige skal icke om falle ... Han skræper oc banner oc er saa bold / han roser aff stort offuerwoldt / i tyslandt han haffuer brwgett«. ²¹ Det er altså ikke meget, samtidens tekster er i stand til at fortælle os om de fremmede på herredagen. Og de spottenavne, de forsynes med, siger vel mere om deres adfærd end om deres identitet.

I 1847 udpegede C.T. Engelstoft dr. Stagefyr som forfatter eller hovedforfatter af *Confutatio Lutheranismi Danici*, ²² og halvtreds år senere identificerede Ludwig Schmitt ham som den tyske franciskanerobservant Nicolaus Ferber fra Herborn, normalt kaldet Nicolaus Herborn. ²³ Denne identifikation blev trods betænkeligheder godkendt af den tyske franciskanerhistoriker Patricius Schlager i 1909 og har siden været accepteret i Tyskland. ²⁴ I Danmark har Schmitts opfattelse fået tilslutning

20 SRT I, 1885, s. 32, 34, 35

21 *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, I, udg. H. Grüner Nielsen, Kbh. 1912, s. 24-25.

22 C.T. Engelstoft: *De confutatione latina, quæ apologiæ concionatorum evangelicorum in comitiis Hauniensibus anno 1530 traditæ opposita est, commentatio*, Hauniae 1847, s. 17-18. I hans *Reformantes et Catholici tempore quo sacra emendata sunt in Dania concertantes*. Hauniae 1836, s. 24-26, udtalte han blot, at skriftet var forfattet af de fremmede teologer, og ikke af Helie.

23 Se note 8 ovenfor.

24 Patricius Schlager: *Geschichte der kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz während des Reformationszeitalters*, Regensburg 1909, s. 259. Hans betænkeligheder skyldtes, at der ikke i ordensskilder og i Herborns breve er nogen omtale af et Danmarksophold; Edmund Kurten: *Franz Lambert und Nikolaus Herborn in ihrer Stellung zum Ordensgedanken und zum Franziskanertum in besonderen*, (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 72), Münster 1950, s. 58, Georg Schwaiger: *Die Reformation in den nordischen Ländern*, München 1962, s. 55, Wilbirgis Klaiber: *Katholische Kontroverstheologen und Reformer des 16. Jahrhunderts*, (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 116), Münster 1968, s. 106, Pierre Fraenkel i Eck 1979, s. 2 n. 13, Peter Fabisch i *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3, Freiburg i.B. 1995, sp. 1232 (art. »Nikolaus Ferber«).

af H.F. Rørdam, Arnold Heise og Erik Arup,²⁵ men er blevet mødt med skepsis, tvivl og afvisning af J. Oskar Andersen, L.P. Fabricius, P. Severinsen, N.K. Andersen og P.G. Lindhardt.²⁶ Hos senere historikere er med en enkelt undtagelse problemet uomtalt. Undtagelsen er Jørgen Nybo Rasmussen, der i en artikel i 1966 gav sig til at demonstrere uholdbarheden af de argumenter, der fra dansk side var blevet fremført mod Schmitts identifikation.²⁷ Nogen prøvelse af den tyske jesuits egne argumenter foretog han imidlertid ikke, så denne artikel forekommer mig at være et glimrende eksempel på, hvad min gamle lærer og mentor Niels Skyum-Nielsen kaldte kildekritik med parenteser. Derfor kan det vel næppe være ganske uden interesse at tage luppen frem og se lidt nøjere på Schmitt mange argumenter. De falder i fjorten grupper, af hvilke nogle var, hvad han kaldte eksterne, det vil sige af realhistorisk karakter, andre interne, idet de baserede sig på en sproglig og indholdsmæssig sammenligning af *Confutatio* og Herborns skrifter.

4. Schmitts eksterne argumenter

Schmitt indleder med en række argumenter, som i forhold til skriftet *Confutatio* er eksterne: Stagefyr hed Niels (Nicolaus) til fornavn, var munk og kom fra Köln.²⁸ Det samme gjaldt Herborn.²⁹ Hertil kan dog indvendes, hvis man vil være lidt pedantisk, at Herborn ikke var fra Köln, for her havde hans orden intet kloster, men fra Brühl, der ligger en snes kilometer syd for den rhinske domkirkeby. Han havde heller ikke den doktorgrad, de danske kilder tildeler ham, men Schmitt anså det for muligt, at denne grad var tildelt ham af hans danske modstandere »zum Hohn und Schimpf«, fordi det var »gewiss«, at de danske reformatorer ingen vægt lagde på akademiske titler.³⁰

25 H.F. Rørdam: 'Et katolsk Skrift fra Reformationstiden', KHS 5. række, 3. bind, 1901-1903, s. 556-558, samme i *Dansk biografisk Leksikon*, XVII, Kbh. 1903, s. 107-108 (art. »Hans Tausen«), A. Heise: *Danmarks Riges Historie*, III, Kbh. 1899-1905, s. 315-316, Erik Arup: *Danmarks Historie*, IIB, Kbh. 1932, s. 445, 461.

26 J.O. Andersen: 'Den tyske Original til Peder Smed og Adser Bonde', KHS, 5. række, 2. bind, 1907-1909, s. 155, samme: *Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation*, (Studien der Luther-Akademie, 7), Gütersloh 1934, s. 41, L.P. Fabricius: *Danmarks Kirkehistorie*, II, Kbh. 1936, s. 139, P. Severinsen: *Hvordan Reformationen indførtes i Danmark*, Kbh. 1936, s. 127, N.K. Andersen i SPH VII, 1948, s. 114, samme 1954, s. 48 n. 17, Lindhardt 1965, s. 357.

27 Jørgen Nybo Rasmussen: 'Herborn og Stagefyr', KHS 7. række, 6. bind, 1966, s. 44-60.

28 Arild Huitfeldt: *Danmarckis Rigis Historie*, II, Kbh. 1652, s. 1322.

29 Schmitt 1896, s. 27-28.

30 Schmitt 1896, s. 47-48. Han henviste dels til Peder Laurentsens *Malmøbogen*, udg.

Et andet argument var visens ord om, at Stagefyr ville fordrive »somme mett ild oc somme mett wand«, for det svarede til, hvad Herborn havde skrevet i flere af sine skrifter: »Die Sectirer muss man aus der Welt schaffen. Zu Grunde gehen sollen sie, durch Feuer oder durch Wasser, die da den Frieden der Christenheit stören und zerreißen«. ³¹ Ligheden er unægtelig slående, selv om opfattelsen, at den verdslige øvrighed burde straffe kættere, eventuelt med døden, havde været traditionel katolsk lære siden kirkefaderen Augustin. ³² Den ses da også på reformationstiden forsvaret af John Fisher, Johann Eck, Josse Clichtove og Hieronymus Dungersheim. ³³

Et tredje argument var, at Det kgl. Bibliotek i København ejer et eksemplar af Herborns *Monas sacrosanctæ Euangelicæ doctrinæ* (Den højhellige evangeliske læres enhed), der var trykt i Köln 1529. Schmitt anså det for utænkeligt, at nogen i Danmark skulle have anskaffet sig dette skrift efter reformationen, så han regnede med, at Herborn måtte have bragt det med sig og foræret det til sine danske opdragsstillere. ³⁴ Som argument kan dette ræsonnement dog let afvises, eftersom skriftet *Confutatio* som lige nævnt kun findes i afskrifter fra tiden efter 1550. Det viser jo, at man også senere i det protestantiske Danmark har interesseret sig for, hvad der fra katolsk side var blevet skrevet i reformationsårene. Havde Schmitt endvidere undersøgt Det kgl. Biblioteks systematiske katalog, ville han have opdaget, at biblioteket ejer en stor samling originaltryk af skrifter mod Luther og dennes tilhængere, så vi skal ikke studse over, at Herborns *Monas* også befinder sig i biblioteket. ³⁵

H.F. Rørdam, København 1868, fol. 52, hvor der dog blot tales om formålet med at sende børn til skole før og nu, dels til Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes*, VII, s. 173, der på basis af et udsagn i Lindebergs *Rostocker Chronik* mente, at »Der Name 'Doctor' entartete in einen Schlimpfnamen« på reformationstiden.

31 Schmitt 1896, s. 28-29 med henvisning til Herborn: *Enarratio lamentatoria*, 1529, s. H 7, jvf. også hans *Enchiridion* (1529) 1927, s. 8.

32 Augustin: *Ad Donatistas*, *Patrologia Latina* (MPL), 43, udg. J.-P. Migne, Parisii 1865, sp. 733, *Corpus Iuris Canonici*, II, udg. Aemilius Friedberg, Lipsiae 1881, sp. 788, jvf. Jarl Gallén i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (KLN), X, Kbh. 1965, sp. 69-74 (art. »Kättare«).

33 Fisher 1525a, s. 423-436, Eck 1979, s. 270-279, Clichtove 1529, s. 62r-v, 64r, Dungersheim 1987, s. 82.

34 Schmitt 1896, s. 28 n. 2.

35 Hvornår disse skrifter er blevet anskaffet, vides ikke, men Schmitts opfattelse, at man næppe interesserede for skrifter mod Luther efter reformationen, modbevises yderligere af dels marginaltilskriften *løug skelm løug*, skrevet af en hånd fra ca 1580-1600, i bibliotekets eksemplar af Fisher 1525a, s. 9, dels de antilutherske skrifter på Det kungliga Biblioteket i Stockholm og i Universitetsbiblioteket i Uppsala, for flere af

Ud over Stagefyr omtales imidlertid også en *Doctor aff bombo* i Sadolins beretning.³⁶ Selv om Schmitt regnede med tilstedeværelsen af flere tyskere på herredagen, betragtede han Stagefyr og Bombo som værende én og samme person.³⁷ Dette spottende øgenavn kunne nemlig hentyde til synoden i Homberg, hvor Herborn ifølge protestanterne havde lidt et forsmædeligt nederlag. Hvor usikker denne tolkning var, fremgår vel af, at Schmitt tillige anså det for muligt, at Bombo kunne betyde »Bombenreich«, »Bombenschleuderer«, dvs. »Gewaltmensch« eller »Bluthund«.³⁸ At betragte Stagefyr og Bombo som værende den samme må dog også kunne afvises, for af konteksten fremgår det nok så klart, at Sadolin har opfattet dem som to forskellige personer.³⁹ Navnet Bombo synes da også at være dannet på basis af det græske ord *βόμβος*, der betyder larm, hvilket igen må hentyde til hans optræden.⁴⁰ Ingen af disse fire eksterne argumenter er altså synderlig brugbare.

5. Schmitts interne argumenter

Men Schmitt har andre og tilsyneladende mere tungtvejende argumenter. De baserer sig som nævnt på en sammenligning af Herborns skrifter og *Confutatio* og omhandler såvel stil, ordvalg og fraseologi som synspunkter.⁴¹ Men her begår Schmitt to metodiske fejl. Den ene er, at han har hæftet sig så meget ved ligheder, at han har overset, hvad der måtte være af uligheder skrifterne imellem; den anden at han har undladt at inddrage, hvad andre i samtiden skrev imod Luther og luthera-

disse bøgers ejerpatenelser viser, at de er stjålet i tyske klostres biblioteker og bragt til Sverige under trediveårskrigen.

36 SRT I, 1885, s. 35.

37 Schmitt 1896, s. 8.

38 Schmitt 1896, s. 28 med n. 1.

39 Lindhardt 1965, s. 357, synes også at have anset de to personer som den samme og har med spørgsmålstegn foreslået, at Stagefyr kunne komme fra Bamberg. Der er dog ingen gejstlig med fornavnet Nicolaus nævnt i Johannes Kist: *Die Matrikel der Geistlichkeit des Bistums Bamberg 1400-1556*. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für fränkische Geschichte, IV.7). Würzburg, 1965.

40 Hvad navnet *Stagefyr* skal betyde, er jeg mere usikker på; Rørdam 1901-1903, s. 558, anså det for betydende *Brandfakkell*, hvilket nok er korrekt.

41 Før 1530 har Herborn forfattet følgende latinske skrifter: *Assertiones trecentae ac viginti sex*, Köln 1526, *Enarratio lamentatoria in psalmum 78*, Paris 1529, *Methodus praedicandi verbi divini*, *Tractatus de generalibus notis verae ecclesiae Christi*, *Monas sacrosanctae evangelicae doctrinae* og *Locorum communium aduersus huius temporis haereses enchiridion*, alle trykt Köln 1529. Af de seks skrifter har jeg kun haft mulighed for at læse de to sidste, som i det følgende vil blive omtalt som *Monas* og *Enchiridion*. Om Herborn og hans skrifter, se ellers Joseph Hartzheim: *Bibliotheca Coloniensis*, Coloniae 1747, s. 256, og Klaiber 1978, s. 106.

nerne. At omtale og kommentere alle de eksempler, Schmitt bringer for at understøtte sine fjorten argumenter, vil føre for vidt her, så jeg vil i det følgende nøjes med at se på de vigtigste i et forsøg på at afklare, om overensstemmelserne er *commonplaces*, som Oskar Andersen mente, eller af særegen karakter og derved forfattersignifikante.⁴²

1) Stilistiske træk

Selve skrivemåden er ifølge Schmitt identisk, for Herborns stil udviser store ligheder med stilen i *Confutatio*. Ganske vist skulle Herborns stil i *Monas* være »noch merklich sorgfältiger gefeilt«, end det generelt er tilfældet i *Confutatio*, men det forklarer Schmitt med nogle udtalelser af sidstnævntes forfatter, om at hans skrift er udarbejdet under et tidspres og vil behandle emnerne på den korteste og klareste måde uden at tage hensyn til ordenes skønhed, men udelukkende til sagens vigtighed.⁴³ Sådanne bemærkninger, hvis formål er at opnå en *captatio benevolentiae*, dvs. en sympati hos læseren, var imidlertid konventionelle i tidens litteratur og kan følgelig næppe anvendes som begrundelse for en eventuel manglende sproglig elegance i *Confutatio*.⁴⁴ En af lighederne er brugen af anaforer, dvs. en gentagelse af det samme begyndelsesord i opremsninger, som dette eksempel, taget fra Schmitt,⁴⁵ kan illustrere:

Confutatio: O praeclarum rationem, tantis scilicet Theologis dignam! Num omnes ergo sumus inter Deum et hominem mediatores? num humani generis redemptores? num servatores hominum? num Ecclesiae capita? num primogeniti in fratribus? Num unigeniti filii Dei? Num denique dii etiam?⁴⁶

(O, hvilken klar fornuft, værdig sandelig for så store teologer! Mon vi alle altså er formidlere mellem Gud og mennesker? Mon menneskeslægstens forlødere? Mon menneskenes frelsere? Mon kirkens hoveder? Mon den førstefødte blandt brødre? Mon Guds enbårne sønner? Mon endelig også guder?)

42 For at gøre gennemgangen mere overskuelig har jeg omgrupperet argumenterne og behandlet nogle af dem under ét og forbigået andre, som synes mig af mindre betydning. Desuden har jeg som konsekvens heraf tilladt mig at flytte enkelte eksempler fra en argumentgruppe til en anden.

43 CLD 1902, s. 33, 34.

44 En sammenligning med stilen i Herborns *Enchiridion* falder dog ud til *Confutatio*'s fordel, for *Enchiridion* er skrevet på et nok så jævnt latin.

45 Schmitt 1896, s. 30 n. 4.

46 CLD 1902, s. 172.

Herborn: O vocem vere Euangelio dignam, aufers, inquit, iniquitatem, verum per quem, quo mediatore: qua arte? Num sanguine vituli? Num hirco in solitudinem relegato? num cruentis hostijs holocaustomatis? num denique cæteris legis crassissimis laruis, ceremoniisque?⁴⁷

(O, hvilken stemme, i sandhed værdig for evangeliet. Du fjerner, siger han, uretten. Men gennem hvem, med hvem som formidler? På hvilken måde? Mon ved ungkalvens blod? Mon ved gedebukken, sendt ud i ørkenen? Mon ved brændofferets blødende offerdyr? Mon endelig ved lovens øvrige tåbelige maskespil og ritualer?).

Udråb, indledende med et O, der anvendes for at nedgøre eller latterliggøre en modstanders udsagn, der netop er citeret, var dog langtfra ualmindeligt, ja nærmest normalt i tidens litteratur.⁴⁸ Det samme gjaldt ophobningen af spørgsmål, så disse ligheder i sætningsstruktur beviser ingenting.⁴⁹ *Confutatio*'s udsagn synes da også snarere at være inspireret af John Fishers *Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum*, der som overfor nævnt var det strukturelle forbillede for *Confutatio*, for heri spurgte den engelske biskop Luther: *Num omnes, inquit, apostoli? Num omnes prophete? Num omnes doctores?* (Mon, siger han, er alle apostle? Mon alle profeter? Mon alle lærere?).⁵⁰

47 Herborn 1529, s. A 3v.

48 Catharinus 1956, s. 288: *O diabolicum virum, O progeniem sathanae* (O, hvilken djævelsk mand, O, hvilket satans afkom), Cochlaeus 1523, s. 17r: *O sacrilege. O impostor. O infanticide* (O, du kirkeskænder, O, du bedrager, O, du barnemorder), Desiderius Erasmus Roterodamus: *Opera Omnia* (LB), X, Lugduno Batavorum 1706, sp. 1270D: *O inconstantiam! Quid ego audio?* (Hvilket vankelmod! Hvad hører jeg?), Fisher 1525b, s. 1v: *O miram arrogantiam. O monstrum horrendum. O frontem impudetissimam* (O, hvilken forbavsende arrogance, O, hvilket forfærdeligt uhyre, O, hvilket i høj grad skamløst ansigt), Henrik VIII 1992, s. 108: *O summam impietatem. O foetidissimam et maximam execrabilem hominis sordem* (O, den højeste ugudelighed, O, [dette] menneskes mest ildelugtende og mest afskyelige smuds), More 1969, s. 326: *O praeclarum argumentum* (O, hvilket strålende argument), Nausea 1529, s. 112: *O horrendum O terribile, O tremendum uerbum* (O, hvilket forfærdeligt, O, hvilket frygteligt, O, hvilket skrækkeligt ord).

49 Fx D. Martin Luthers *Werke* (WA), 2, Weimar 1884, s. 209: *nunquid Petrus ordinavit apostolos? nunquid misit eos? nunquid confirmavit eos?* (Mon Peter har ordineret apostle? Mon udsendt dem? Mon bekræftet dem?), der er citeret af Fabri II, 1952, s. 112.

50 Fisher 1925, s. 73, jvf. forrige note og 1. Kor 12.29.

For at understrege et synspunkt forbandt Herborn endvidere tit tre, fire eller flere ord asyndetisk, dvs. uden bindeord.⁵¹ At gøre det i sætningsafslutninger ses dog hyppigt i tidens litteratur, fx Cochlaeus: *Petrum et Paulum non solum euangelizasse Romæ, sed et Romanam ecclesiam fundasse, solidasse, ædificasse* (Peter og Paulus havde ikke kun missioneret i Rom, men også grundlagt, styrket, opbygget den romerske kirke)⁵² og hos Catharinus: *sine scripturis, sine canonibus, sine patribus, sine rationibus* (uden de hellige skrifter, uden kanoniske retsregler, uden kirkefædre, uden fornuftsgrunde),⁵³ så det er ikke overraskende, at de kan iagttages i *Confutatio*. Mere signifikant er, at Herborn også kan benytte sig af dette stærkt emfatiske stiltræk midt i en sætning, fx *quam ad se corripit, subleuat, trahit, rapit, allicit* (som han river til sig, hæver i luften, borttrækker, tilraner, lokker).⁵⁴ Det ses ikke i *Confutatio*, for her er så godt som altid de sidste to ord i opremserne forbundet med et bindeord (*et, ac* e.lign.).

Confutatio's stil er tillige kendetegnet ved en hyppig anvendelse af ordpar (tautologier), der var et modefænomen i tiden, fx *apostoli* et *discipuli* (apostle og disciple), *patribus* et *doctoribus* (fædre og lærere), *christiana* et *evangelica* (kristen og evangelisk), *fraus* et *impostura* (svig og bedrag), *verus* et *germanus* (sand og uforfalsket), et stiltræk der ikke ses hos Herborns.⁵⁵ Omvendt bruger Herborn særdeles hyppigt udtrykket *id quod* (det som) – hvilket kun ses sporadisk i *Confutatio* (se bilag 1). Så alt i alt må stilen i *Confutatio* siges at være ret så anderledes i forhold til de to Herbornskrifter, jeg har undersøgt.

2) Ord og vendinger

Begge forfattere anvender ifølge Schmitt de samme »ejendommelige og påfaldende ord, former og udråb«. Udråbene kan vi lade ligge, for de er allerede omtalt, men som eksempler på ord nævnes *abdite* (skjult), *ex diametro* (mod, modsat), *in confesso* (bekendt), *in propatulo* (åbenbart,

51 Schlager i Herborn 1927, s. xxiv.

52 Cochlaeus 1525a, s. 22.

53 Catharinus 1956, s. 65. Hos Cochlaeus 1920, s. 47, hedder det tilsvarende: *sine scripturis, sine teste, sine ratione* (uden de hellige skrifter, uden vidnesbyrd, uden fornuftsgrunde).

54 Herborn 1529, s. B 5r.

55 Særlig det sidste er interessant, for *verus* et *germanus* var nærmest et standardudtryk, når der taltes om skriftens rette mening. Hos Herborn 1529, s. C 8v, hedder det *a germano ac genuino sensu* (af den uforfalskede og ægte mening), L 1r: *dei germanum verbum* (Guds uforfalskede ord), M 7v: *ad scripturæ genuinum sensum* (til skriftens ægte mening), og N 1v: *genuinum dei verbum* (Guds ægte ord).

offentligt), *manifestarius* (= *manifestus*: åbenbar), *matula* (natpote), *nomenclatura* (benævnelse), *offendiculum* (= *scandalum*: forargelse), *oleati et rasi* (salvet og kronraget), *plebecula* (småfolk), *popellus* (fattigfolk), *sciolus* (halvstuderet), *servator* (= *salvator*: frelser),⁵⁶ *sinceriter* (= *sincere*; alvorligt), *techna* (rænke) og *tecte* (skjult).

Af disse er *abditus/-e* iagttaget hos Fisher og More,⁵⁷ *ex diametro* hos Clichtove, Cochlaeus, Dietenberger, Erasmus, Fisher, Hoogstraeten, Luther, More, Romberg og Schatzgeyer,⁵⁸ *in confesso* hos Catharinus, Erasmus og Hoogstraeten,⁵⁹ *in propatulo* hos Clichtove, Emser, Erasmus, More og Romberg,⁶⁰ *manifestarius* hos Dietenberger, Dungersheim, Fisher og Luther,⁶¹ *matula* hos Erasmus og Luther,⁶² *nomenclatura* hos Clichtove, Dietenberger, Fisher, Luther og Romberg,⁶³ *offendiculum* hos Clichtove, Cochlaeus, Eck, Emser, Fabri, Fisher, Luther og Schatzgeyer,⁶⁴ *oleati et rasi* hos Erasmus og Luther,⁶⁵ *plebecula* hos Clichtove, Erasmus, Fabri, Luther og More,⁶⁶

56 I Herborn 1529 s. S 6v, iagttages dog *salvator*.

57 Fisher 1925, s. 80, More 1969, s. 472. – For at begrænse noternes længde er der her og i det følgende kun medtaget ét parallelsted i hvert af de anførte skrifter. Deres forfattere er desuden nævnt alfabetisk uden hensyn til, hvornår skrifterne er udkommet.

58 Clichtove 1526, s. 116v, Cochlaeus 1525a, s. 7, Dietenberger 1985, s. 7, Erasmus, LB X, 1706, sp. 1381C, *Liber de sarcienda ecclesiae concordia*, Basilæ 1533, s. 94, Fisher 1525a, s. 21, 1525b, s. 9v, 1925, s. 5, Hoogstraeten 1526, E 2r, Luther, WA 8, 1889, s. 331, *The Correspondence of Sir Thomas More*, udg. Elizabeth Frances Rogers, Princeton NJ 1947, s. 193, Romberg i Fisher 1525a, s. 2, Schatzgeyer 1922, s. 138, 1987, s. 33.

59 Catharinus 1956, 12, Erasmus, LB IX, 1706, s. 1548C, X, 1706, sp. 1367E, Hoogstraeten 1526, s. B 2r.

60 Clichtove 1525a, s. 59v, 1526, s. 56v, 1529, s. 44r, Emser 1921, s. 96, Erasmus, LB V, 1704, sp. 653E, IX, 1706, sp. 1626A, X, 1706, sp. 1264E, More: *Utopia*, udg. Edward Surtz og J.H. Hexter, (*The Complete Works of St. Thomas More*, 4), New Haven 1965, s. 150, Romberg i Fisher 1925, s. 2.

61 Dietenberger 1985, s. 60, Dungersheim 1987, s. 32, Fisher 1525a, s. 4, 1525b, s. 94r, Luther, WA 8, 1889, s. 97.

62 Erasmus, LB II, 1703, sp. 217E, Luther, WA 6, 1888, s. 183.

63 Clichtove 1525a, s. 13r, 1525b, s. N 4r, 1526, s. 7r, 1529, s. 20v, Dietenberger 1985, s. 3, Fisher 1525a, s. 72, 1525b, s. 19v, 1925: s. 4, Luther, WA 14, 1895, s. 409, Romberg i Fisher 1925, s. 2.

64 Clichtove 1525a, s. 25r, 1526, s. 157r, Cochlaeus 1524, s. A 2r, 1920, s. 56, Eck 1979, s. 22, Emser 1921, s. 54, Fabri II, 1952, s. 452, Fisher 1525a, s. 174, 1525b, s. 89r, Luther, WA 7, 1897, s. 495, Schatzgeyer 1922, s. 109.

65 Erasmus, LB X, 1706, sp. 1256E.

66 Clichtove 1529, tillæg, s. 16v, Erasmus, LB X, 1706, sp. 1259C, Fabri I, 1941, s. 354, Luther, WA 4, 1886, s. 574, More 1965, s. 92.

popellus hos Erasmus, Fabri, Luther og Nausea,⁶⁷ *sciolus* hos Catharinus, Cochlaeus og Luther,⁶⁸ *servator* hos Cochlaeus, Dietenberger, Erasmus, Fisher, More, Nausea, og Schatzgeyer,⁶⁹ *sinceriter* hos Dietenberger, Dungersheim, Fisher, Nausea, Romberg og Schatzgeyer,⁷⁰ *techna* hos Catharinus, Clichtove, Cochlaeus, Dietenberger, Erasmus, Fisher, Henrik VIII, Luther, More og Romberg,⁷¹ og *tecte* hos Catharinus og Henrik VIII.⁷²

Endvidere findes ifølge Schmitt af fælles verber og verbalkonstruktioner *necessum est* (= *necesse est*, det er nødvendigt), *adblandiri* (smigre), *addubitare* (tvivle på), *factitare* (= *facere*, gøre). I det hele taget skulle anvendelsen af frekventativverber være et særkende for såvel Stagefyr som Herborn. Denne brug kan dog også iagttages hos andre forfattere. Af de andre eksempler er *necessum est* iagttaget hos Dietenberger, Emser, Fabri, Fisher, Nausea og Romberg,⁷³ *adblandiri* hos Fabri, More og Nausea,⁷⁴ og *addubitare* hos Clichtove, More og Nausea.⁷⁵

Desuden har ordet *suggestus* (prædikestol) i både *Confutatio* og i Herborns skrifter ablativformen *suggesto*, ej *suggestu*, som er det normale, men denne form kan nu også ses hos Dungersheim, Emser, Erasmus, Fabri og Fisher.⁷⁶ Påfaldende finder Schmitt også *centena millia* fremfor *centum millia* (100.000) om antallet af dræbte under den tyske bondekrig i 1524,⁷⁷ men samme talangivelse iagttages hos

67 Erasmus: *Ausgewählte Schriften* (AS), V, udg. Werner Welzig, Darmstadt 1968, s. 212, Fabri I, 1941, s. 349, Luther, WA 46, 1912, s. 443, Nausea 1529, s. 276.

68 Catharinus 1956, s. 70, Cochlaeus 1920, s. 18, Luther, WA 4, 1886, s. 318.

69 Cochlaeus 1525b, s. A 3r, Dietenberger 1985 s. 35, Erasmus, LB IX, 1706, sp. 1626A, X, 1706, sp. 1345C, Fisher 1525a, s. 489, 1925, s. 23, More 1969, s. 582, Nausea 1527, s. A 2r, 1529: s. 2r, Schatzgeyer 1922, s. 87, 1984, s. 85, 1987, s. 3.

70 Dietenberger 1985, s. 27, Dungersheim 1987, s. 46, Fisher 1525a, s. 550, 1925, s. 20, Luther, WA 2, 1884, s. 658, Nausea 1527, s. 29, Romberg i Fisher 1525b, u.s., Schatzgeyer 1922, s. 34.

71 Catharinus 1956, s. 24, Clichtove 1525a. s. 127v, Cochlaeus 1525b, s. D 3r, Dietenberger 1985, s. 31, Erasmus, LB X, 1706, sp. 1602B, 1533, s. 99, Fisher 1525a, s. 201, 1525b, s. 8r, Henrik VIII, 1992, s. 171, More 1965, s. 90, Romberg i Fisher 1925, s. 2.

72 Catharinus 1956, s. 8, Henrik VIII, 1992, s. 152.

73 Dietenberger 1985, s. 22, Emser 1921, s. 38, Fabri II, 1952, s. 317, Fisher 1525a, s. 1, 1525b, s. 54r, Fisher 1925, s. 44, Nausea 1527, s. 12, 1529, s. 5, Romberg i Fisher 1525a, s. 1, i Fabri I, 1941, s. 9.

74 Fabri I, 1941, s. 113, More 1965, s. 64, Nausea 1529, s. 167.

75 Clichtove 1525a, s. 105v, More 1969, s. 230, Nausea 1529, s. 258.

76 Dungersheim 1987, s. 232, Emser 1921, s. 63, Erasmus, LB IX, 1706, sp. 1613D, Fabri II, 1952, s. 445 (dog rettet af udg. til *suggestu*), Fisher 1525b, s. 4v.

77 Herborn 1529, s. P 3v, CLD 1902, s. 41.

Dungersheim, Eck, Fabri og Luther – hos Eck og Fabri tilmed anvendt i samme forbindelse.⁷⁸

Fælles er endvidere, at Paulus omtales som *tuba* (basun)⁷⁹ og Peter som *vertex apostolorum* (apostlenes hoved).⁸⁰ Særlig bemærkelsesværdigt er det dog ikke, for det sidste udtryk, der i litteraturen alternerer med *caput* (hoved) og *princeps* (den første), genfindes hos Catharinus, Cochlaeus, Eck, Fabri, Fisher og Nausea,⁸¹ det første hos Clichtove, Erasmus, Fabri og Luther.⁸² Konklusionen på denne gennemgang af usædvanlige ord må derfor blive, at de usædvanlige ord ikke synes at have været nær så usædvanlige, som Schmitt formodede.⁸³

Men vi bør også se på forskelle. Om præsters ægteskab bruger *Confutatio* ordet *digamia* (tveægteskab), mens det hos Herborn hedder *bigamia*.⁸⁴ Den sidste nadver benævnes i Herborns skrifter *ultima coena*, hvilket er det normale, *extrema coena* i *Confutatio*.⁸⁵ Videre kaldes den engelske reformator John Wycliffe *Viclevus*, hans tilhængere *Viclevici* og Jan Huss' tilhængere *Hussiani* i *Confutatio*, mens Herborn benævner dem *Vuickefus*, *Vuicleffistae* og *Hussitae*.⁸⁶ Andreas Bodenstein von Karlstadt hedder *Carolstadius* i *Confutatio*, hos Herborn *Carolo-stadius*.⁸⁷ Neutrum *istud* af det demonstrative pronomen *iste* bruges endvidere hyppigt i *Confutatio*, men ikke af Herborn, der foretrækker *id* og *illud*. Videre kan hos Herborn, men ikke i *Confutatio* iagttages sætningsbegyndelser som *Audis hic* (Hør her), *Iam si* (Nu hvis) eller *Iam et illud* (Nu også dette) og *Eo pertinet id quod* (Hertil kommer det som) eller variationer derover, der er mere eller mindre indlærte fraser. I det hele taget er *iam* (nu) et af Herborns yndlingsord, hvorfor vi også

78 Dungersheim 1987, s. 53, Eck 1979, s. 307, Fabri I, 1941, s. 392, Luther, WA 2, 1884, s. 72.

79 Herborn 1529, s. S 6r, CLD 1902, s. 202; andre steder, s. 48, 110, 118, betegnes Paulus dog *buccinator* (udblæser), således som det også er tilfældet ét sted hos Fabri (se note 82).

80 Herborn 1529, s. A 4v, E 5r, CLD 1902, s. 100.

81 Catharinus 1950, s. 100, Cochlaeus 1525a, s. 34, Fabri I, 1941, s. 41, Fisher 1525a, s. 313, Eck i Seitz 1903, 81, Nausea 1529, s. 8.

82 Clichtove 1525a, s. 4v, Fabri I, 1941, s. 206. II, 1952, s. 43, jvf. s. 559: *buccinator*, Luther, WA, 2, 1884, s. 198.

83 Schlager i Herborn 1927, s. xxii, opstiller en liste over sjældne ord og vendinger i Herborns *Enchiridion*, men af disse 55 genfindes, så vidt jeg kan se, kun fire i CLD.

84 CLD 1902, s. 195, Herborn 1927, s. 122.

85 Herborn 1927, s. 65, 75, 92, CLD 1902, s. 83, 162, 164, 177, 181, 211, 236; s. 58 dog *ultima coena*.

86 CLD 1902, s. 36, 50, 84, 85, 96, 105, 143, 151, 161, 169, 189, 303, 231, 232, 240, Herborn 1529, s. A 6r (fortale), O 5v, R 3v.

87 CLD 1902, s. 89, Herborn 1529, s. L 3v, 1927, s. 60.

kan se vendingen *non iam (solum) ... sed (etiam)* (ikke nu kun ... men også), hvor *Confutatio* har det mere gængse *non solum ... sed etiam* (ikke kun ... men også). Bemærkelsesværdigt er endelig, at Herborn også kan anvende suffixet *-que* (og) efter præpositionerne *de* (fra), *in* (i), *per* (ved) og *pro* (for): *deque, inque, perque, proque*, hvilket ikke er tilfældet i *Confutatio*.

Nu er det efterhånden en gammel erkendelse, at det er de små ord, der så let og ubevidst falder i pennen, der er afgørende, når anonyme tekster skal forfatterbestemmes.⁸⁸ Derfor har jeg undersøgt brugen af omkring fyrré konjunktioner og andre småord i *Confutatio*, *Monas* og *Enchiridion*. For nogles vedkommende er der ikke den store forskel i deres frekvens, for andres er forekomsten så sjældent, at de kan lades ude af betragtning. Men der er nu relativt mange, hvis ulige frekvens er nok så iøjnefaldende. At nævne dem alle vil føre for vidt her, så jeg vil nøjes med at omtale de mere markante og ellers henvise til bilag 1.

Først tre præpositioner: *absque* bruges i flæng med *sine* (uden) i *Confutatio*, mens Herborn udelukkende anvender *sine*; *iuxta* (ifølge) ses hyppigt i *Confutatio*, men kun yderst sjældent i Herborns skrifter, hvis vi ser bort fra citater; omvendt ynder Herborn at bruge præpositionen *ob* (på grund af) og især *ob id* (på grund af det), noget der ikke i samme grad er tilfældet i *Confutatio*. Det tre ord *an*, *at* og *atqui* betyder alle »men«. I *Confutatio* er hyppigheden af de tre ord 45, 331 og 0, i *Monas* 11, 30, 38 og i *Enchiridion* 2, 15 og 31. Nævnes kan også ordene *nempe* (nemlig), *nonne* (mon), *quanquam* (endog), *quemadmodum* (hvorledes) og *tanquam* (skønt), hvis brug er meget forskellig i skrifterne. Disse og de andre småords forskellige frekvens kan ikke forklares ved skrifternes ulige omfang eller ulige formål, så de tegner, vil jeg mene, to forskellige forfatterprofiler.

3) Ordsprog og talemåder

Brugen af ordsprog og talemåder skulle også være identisk. Af korte talemåder nævner Schmitt *bona verba* (gode ord, dvs. godt sagt), *Deum immortalem* (den udødelige Gud) og det klassisk inspirerede *Deus optimus maximus* (Gud, den bedste, den største). Af disse findes det første også hos Erasmus, Fisher og More,⁸⁹ det andet, der er af klassisk oprindelse, hos Clerk, Cochlaeus, Dietenberger, Emser, Erasmus, Fabri,

88 Johs. Brøndum-Nielsen: *Sproglig Forfatterbestemmelse. Studier over dansk Sprog i det 16. Århundredes Begyndelse*, Kbh. 1914, s. 87.

89 Erasmus: LB I, 1703, s. 39E, AS VII, 1972, s. 114, Fisher 1525a, s. 213, More 1965, s. 54.

Fisher, Luther og Nausea,⁹⁰ mens det sidste synes anvendt af enhver, der blot havde snuset til flasken med humanistisk vin.

Af andre fælles ordsprog og talemåder omtaler Schmitt

Confutatio: papae, quid hic audio monstri (Pave, hvilket uhyre hører jeg her).⁹¹

Herborn: Pape Quid monstri hoc est? (Pave, hvilket uhyre er her).⁹²

Selv om vi hos Catharinus kan finde udtrykket *Quid audio?* (Hvad hører jeg), hos Cochlaeus *Quid audio Velene* (Hvad hører jeg, Velenus), hos Erasmus *O inconstantiam! Quid hoc audio* (O, hvilket vankelmod! Hvad hører jeg her) og hos Fisher *Pape, quantam audio blasphemiam*, (Pave, hvilken blasfemi hører jeg),⁹³ synes der her på grund af ordet *monstrum* at være en vis overensstemmelse mellem Herborn og *Confutatio*.

Confutatio: Tituli medicorum remedia habent, pixides venena (Lægernes recepter ordinerer hjælpemidler, deres dåser indeholder gifte).⁹⁴

Herborn: quam medicos, quorum tituli remedia habent, pixides venena (ligesom læger, hvis recepter ordinerer hjælpemidler, [men] hvis dåser indeholder gifte).⁹⁵

Herborns udsagn er et ordret citat fra Lactantius, så der er næppe tvivl om, at der her er en overensstemmelse skrifterne imellem.⁹⁶ Men det er ikke ensbetydende med, at Herborn skulle have været *Confutatio*'s forfatter, for denne kunne blot have ladet sig inspirere af Herborn til at bruge udtrykket.

90 Clerk i Henrik VIII, 1992, s. 10, Cochlaeus 1523, s. 48r, Dietenberger 1985, s. 133, Emser 1921, 30, Erasmus, AS 1, 1968, s. 162, III, 1967, s. 52, VII, 1972, s. 20, LB I, 1703, sp. 24F, IX, 1706, sp. 1619D, X, 1706, sp. 1252A, Fabri I, 1941, s. 317, Fisher 1925, s. 9, Luther WA 18, 1908, s. 610, Nausea 1529, s. 5r.

91 CLD 1902, s. 88.

92 Herborn 1529, s. G 6r, jvf. s. D 8v: *Quid audio bone deus?* (Gode Gud, hvad hører jeg). G 4r: *Quid audio bone lector?* (Gode læser, hvad hører jeg).

93 Catharinus 1956, s. 232, Cochlaeus 1525a, s. 73, Erasmus, LB X, 1706, sp. 1270D, Fisher 1925, s. 68.

94 CLD 1902, s. 35.

95 Herborn: *Methodus*, s. T 4, ifl. Schmitt 1896, s. 31 n. 6.

96 Lactantius, III.15, MPL 6, 1844, sp. 393A,

Confutatio: Venena non dantur nisi melle circumlita (Giftene gives ikke uden at være iblandet honning).⁹⁷

Herborn: Latent enim mellita venena (Thi skjult ligger honning-søde gifte).⁹⁸

Confutatio's udsagn er et ordret citat fra Hieronymus, Herborns et skjult citat fra Ovid, så her er der ikke tale om nogen overensstemmelse.⁹⁹ At Luther og lutheranerne sammenblandede gift og honning var i øvrigt en kritik, som også ses udtrykt hos Henrik VIII, More, Romberg og Clichtove.¹⁰⁰

Confutatio: in sacras literas illotis (ut aiunt) pedibus irrupistis (I styrter ind i de hellige bøger, som de siger, med uvaskede fødder).¹⁰¹

Herborn: Ne illotis (quod dici solet) manibus accedes (Du skal ikke gå til det (som det plejer at siges) med uvaskede hænder).¹⁰²

Udtrykket *illotis manibus* resp. *pedibus*, der refererer til en manglende rituel afvaskning inden deltagelse i en kulthandling, er en talemåde, stammende fra Gellius og optaget i Erasmus' samling af ordsprog.¹⁰³ Dens betydning er uden forberedelse eller hovedkuls. Ordsproget kan iagttages brugt i andre af Erasmus' skrifter foruden hos Clichtove, Eck, Fabri, Fisher, Luther og Romberg.¹⁰⁴ Herborn lader dog som Clichtove,

97 CLD 1902, s. 35.

98 Herborn: *Methodus*, s. V 4v, ifl. Schmitt 1896, s. 32 n. 6.

99 Hieronymus: *Epistola*, 107, 6, MPL 22, 1877, sp. 873, Ovid: *Amores*, 1.8.104: *impia sub dulci melle venena latent* (skadelige gifte ligger skjult under sød honning), Ovid: *Heroides and Amores*, udg. Grant Showerman, (Loeb), London-New York 1914, s. 354.

100 Henrik VIII, 1995, s. 123, More 1969, s. 147, Clichtove 1525, s. 25v, Romberg i Fabri I, 1941, s. 9, jvf. Kaare Rübner Jørgensen: »Har Paulus Helie forfattet et skrift imod de københavnske teologer i 1544?«, KHS 2016, s. 14 n. 24.

101 CLD 1902, s. 161.

102 Herborn 1927, s. 92, samt *Methodus*, s. T 5v, ifl. Schmitt 1896, s. 32 n. 2.

103 Erasmus; LB II, 1703, sp. 354C-355C, Aulus Gellius: *The Attic Nights (Noctes Attica)*, 17.5.14, udg. John C. Rolfe, (Loeb), London-New York 1938, s. 220: *illotis pedibus accedere*.

104 Clichtove 1525a, s. 112v, 1526, s. 110v, Eck 1979, s. 169, Erasmus, AS I, 1968, s. 54, LB I, 1703, s. 8C, Fabri I, 1941, s. 301, Fisher 1525b, s. 52v, Romberg i Fisher 1925, s. 1, Luther, WA 6, 1888, s. 517.

Eck og Luther hænderne, *Confutatio*'s forfatter som Fisher fødderne være uvaskede.

Samtidig paralleliserer Schmitt det parentetiske udsagn hos Herborn med *Confutatio*'s *Ratio (quod dici solet) est anima legis* (Fornuften er (som det plejer at siges) lovens sjæl).¹⁰⁵ Om end det normalt hedder *ut aiunt* (som de siger) i *Confutatio*, var det dog ikke en ualmindelig brugt talemåde i tidens litteratur for at angive, at der var tale om et ordsprog, så den fælles anvendelse beviser ingenting.

Confutatio: Dignum sane (ut aiunt) patella operculum (Det låg var i sandhed, som de siger, den gryde værdig).¹⁰⁶

Herborn: dignum patellæ operculum (Det låg var i sandhed den gryde værdig).¹⁰⁷

Også dette ordsprog stammer fra Hieronymus. Det omtales af Erasmus og ses anvendt af flere forfattere i samtiden, heriblandt af Erasmus selv, Fabri, Fisher og Luther.¹⁰⁸ Herborn lader imidlertid som Hieronymus *dignum* tage en genitiv, *Confutatio*'s forfatter på klassisk vis en ablativ, hvilket er en nok så sigende forskel.

Confutatio: ceu camino oleum adiicientes (ligesom kastende olie ind i kaminen).¹⁰⁹

Herborn: Sed (proh dolor) nos oleum igni injicimus (Men vi kaster (desværre) olie på ilden).¹¹⁰

Ordsproget omtales af Erasmus som stammende fra Horats og introduceret i den kristne litteratur af Hieronymus.¹¹¹ Det gengives mere korrekt af *Confutatio*'s forfatter end af Herborn, for hos Horats hedder det *oleum adde camino* (tilføj kaminen olie).

¹⁰⁵ Schmitt 1896, s. 32 n. 2 med henvisning til CLD 1902, s. 69.

¹⁰⁶ CLD 1902, s. 112, der er et citat fra Clichtove 1525a, s. 135v.

¹⁰⁷ Herborn 1529, s. G 6r.

¹⁰⁸ Hieronymus, *Epistola*, 7.5, MPL 22, 1877, sp. 340, Erasmus, LB II, 1703, sp.387C-E, LB I, 1703, sp. 41E, Fabri I, 1941, s. 304, II, 1952, s. 297, Fisher 1525a, s. 122, Luther, WA 7, 1897, s. 132.

¹⁰⁹ CLD 1902, s. 41.

¹¹⁰ Herborn 1529, s. E 5r.

¹¹¹ Erasmus, LB II, 1703, sp. 71E, med henvisning til Horats, *Sermones*, 2.3.321, Horace: *Satires, Epistles, Ars Poetica*, udg. H. Rushton Fairclough, (Loeb), London-New York 1926, s. 180.

Confutatio: Quis, oro, nisi talpa caecior non videt (Som, hævder jeg, han ser, hvis han ikke er mere blind end en muldvarp).¹¹²

Herborn: ut nemo, nisi talpa cæcior sit, non videat (at enhver kan se, hvis han ikke er mere blind end en muldvarp).¹¹³

Også dette ordsprog omtales af Erasmus som stammende fra Hieronymus.¹¹⁴ Ud over af Erasmus selv ses der benyttet af Clichtove, Cochlaeus, Dietenberger, Fabri, Luther og Romberg.¹¹⁵ Da der er en vis verbaloverensstemmelse med Clichtove, er det formentlig fra ham, *Confutatio's* forfatter har vendingen.

Confutatio: Quis, oro, nisi Tiresia caecior, non viderit (Hvem, hævder jeg, ville ikke se det, hvis han ikke skulle være mere blind end Teiresias).¹¹⁶

Herborn: quod paulo ante Tyresia nostra audet negare (som vor Teiresias kort før vover at benægte).¹¹⁷

Her er det omtalen af den blinde spåmand i Sofokles' *Oedipus Rex*, som Herborn underligt nok gør til en kvinde, der for Schmitt viste en overensstemmelse. Men udtrykket *caecior Tiresia* (mere blind end Teiresias) er et ordsprog, der ifølge Erasmus gik tilbage til Juvenal.¹¹⁸ Nogen lighed mellem de to udtalelser, er der ikke tale om.¹¹⁹

112 CLD 1902, s. 173.

113 Herborn 1529, s. P 4v, jvf. s. C 4r: *nisi talpa cæcior sis* (hvis du ikke skulle være mere blind end en muldvarp).

114 Erasmus, LB II, 1703, sp. 133F-134A, Hieronymus, *Epistola*, 70.6, MPL 22, 1877, sp. 668. Opfattelsen, at muldvarpe var blinde, gik tilbage til Plinius, *Historia Naturalis*, IX, 52.139, Pliny: *Natural History*, 3, udg. H. Rackham, (Loeb), London-New York 1947. s. 518.

115 Clichtove 1525a, s. 135v, Cochlaeus 1522, s. 31r, Dietenberger 1985, s. 60, Erasmus, LB I, 1703, s. 35A, X, 1706, sp. 1264A, Fabri I, s. 107, II, 1952, s. 451, Romberg i Fabri I, 1941, s. 7. – Hos Luther, WA 6, 1888, s. 609, omtales *talpae nostrae Papales* (vore pavelige muldvarpe).

116 CLD 1902, s. 29.

117 Herborn 1529, s. G 7r-v.

118 Erasmus, LB I, 1703, s. 35E, II, 1703, sp. 134D, med reference til Juvenal, 13.219: *Nec Drusum, nec Tiresiam quenquam esse Deorum* (Hverken ubeslutsom eller blind er nogen af guderne). *Juvenal and Persius*, udg. Susanna Morton Braund, Cambridge MA-London 2004, s. 454. Drusus er navnet på kejser Claudius, der var bekendt for sin langsommelighed og ubeslutsomhed. En anden tekstoverlevering har dog ordet *surdum* (døv) i stedet for *Drusum*.

119 More hentyder til samme ordsprog, når han 1969, s. 50, siger: *Sed unde nullus eum reducat Tyresias* (Men herfra kan ingen Teiresias føre ham tilbage).

Confutatio: Haec omnia, tamquam aurea illa Homeri catena e caelo pendente, sese quam venustissime comitantur et quam tenacissime cohaerent (Alle disse ledsager hinanden på den mest yndefulde måde og er forbundet næsten som hin gyldne kæde af Homer, som hænger ned fra himlen).¹²⁰

Herborn: Hac [dilectione] enim coniunguntur ceu Homerica quadam cathena (Thi ved denne [kærlighed] bliver de forbundet ligesom ved en eller anden homerisk kæde).¹²¹

Her er det igen alene omtalen af den homerske kæde, der for Schmitt er påfaldende. Kilden er i sidste instans *Iliaden*.¹²² *Confutatio*s forfatter ved, at kæden er gylden og hænger ned fra himlen, noget man ikke kan være sikker på, at Herborn har været klar over. Talemåden anvendes desuden til at begrunde to forskellige ting, hos *Confutatio*, at troen, kirken og den treenige Gud hænger sammen, således at løftes den ene op, understøttes de andre, hos Herborn, at almisser til de fattige er udtryk for den kærlighed, som forener de troende. Han synes derfor snarere at bruge metaforen i Platons fortolkning, for i dialogen *Theaitetos* omtaler Sokrates kæden som solen, der forbinder alt og får alt til at fungere både i gudernes og i menneskenes verden.¹²³ Da Herborn anvender adjektivet *Homerica*, *Confutatio* substantivet *Homeri*, vidner brugen vel blot om, at begge forfattere har haft et vist kendskab til dette klassiske begreb.¹²⁴

Endelig iagttages hos begge forfattere udtrykkene *similes habere labra lactucas* (at have ens salat i munden, dvs. ligne hinanden),¹²⁵ og *lippitudine oculi resp. oculorum* (øjnebetændelse, dvs. halvblind).¹²⁶

120 CLD 1902, s. 46.

121 Herborn 1529, s. C 1r, jvf. 1927, s. 29: *Nam hac [charitate] conglomerantur et ceu Homerici catena copulantur fideles* (Thi ved denne [kærlighed] limes de troende sammen og forenes ligesom ved en homerisk kæde).

122 I *Iliadens* 8. sang, vers 19-22, opfordrer Zeus de øvrige guder at hænge en kæde med gyldne ringe ned fra himlen. Uanset hvor mange kræfter de lægger i, vil de ikke kunne trække ham ned til jorden, han derimod ville kunne trække dem alle op fra den.

123 *Platons Skrifter*, udg. Carsten Høeg og Hans Ræder, 6, Kbh. 1992, s. 108-109.

124 Schlager i Herborn 1927, s. 29 n. 1, oplyser, at »Homer knüpft die ganze Ilias an das Wort *Μῆνιν* [vreden], die Odyssee an *Ἀνδρα* [manden] an, und diese beiden Worte ziehen sich, wie eine Kette durch das Ganze«. Dette kan muligvis forklare Herborns, men ikke *Confutatio*'s forfatters brug af begrebet.

125 Schmitt 1896, s.33 n. 4, CLD 1902, s. 243.

126 Herborn: *Prædiken til skærtorsdag*, ifl. Schmitt 1896, s. 34, CLD 1902, s. 163.

Af disse er det første et ordsprog, der ifølge Erasmus gik tilbage til Hieronymus,¹²⁷ det andet til Plautus.¹²⁸ Det første ses brugt af Erasmus, Emser og Luther, det andet af Emser.¹²⁹

Dette er de vigtigste ordsprog og talemåder, Schmitt har fundet som værende fælles for *Confutatio*s forfatter og Herborn. Nogle få viser en overensstemmelse, de fleste gør det ikke. Desuden glemmer han at fortælle, at de fælles ordsprog som oftest anvendes i forskellige sammenhænge eller til at begrunde forskellige forhold. Men han glemmer endnu en ting, for ud over de nævnte ordsprog er der 27 andre i *Confutatio*, som ikke findes hos Herborn. Så alt, hvad der kan sluttes ud fra brugen af ordsprog og talemåder, er vel blot et kendskab til Erasmus' ordsprogssamling.¹³⁰

4) Græske ord og vendinger

I *Confutatio* findes fire græske ord og vendinger.¹³¹ To af disse ses også hos Herborn. Det ene er 'ασύστατον (asystaton), der i *Monas* forklares som betydende *instabile et inconstans* (ustabil og vaklende), i *Confutatio* som *inconsistens secumque pugnans* (vaklende og kæmpende med sig selv).¹³² Det andet er udtrykket δις διὰ πασών (dis dià pasôn), som ingen af forfatterne forklarer, bortset fra at det i *Confutatio* oplyses, at det er et ordsprog blandt musikere (*ut est in musicorum proverbio*).¹³³ Den direkte oversættelse er lig to oktaver, det vil sige, at det indikere en stor afstand eller modsætning. Det er omtalt af Erasmus i hans ordsprogssamling og ses ud over hos Erasmus brugt af Dietenberger, Eck, Luther og More.¹³⁴ Om fire eksempler i *Confutatio*, hvoraf de to som

127 Erasmus, LB II, 1703, sp. 386D-387C med henvisning til Hieronymus, *Epistola*, 7.5, MPL 22, 1877: s. 341.

128 Erasmus, LB II, 1703: sp. 1182C-D med henvisning til Plautus, *Bacchides*, 913, og *Persa*, 11, Plautus, 1 og 3, udg. Wolfgang de Melo, (Loeb), Cambridge MA-London 2011, s. 454, og 1924: s. 462.

129 Erasmus, LB I, 1703, sp. 65B, Luther, WA 7, 1897, s. 762, Emser 1921, s. 78, 92.

130 Erasmus: *Collectanea adagiorum*, Paris 1500, indeholdt 832 ordsprog. I andenudgaven, der blev trykt med titlen *Adagiorum chiliades* (Tusinder af ordsprog) i Venezia 1508, var antallet øget til 3.260. Herefter udkom bogen den ene gang efter den anden med flere og flere ordsprog, ofte ledsaget af fyldige redegørelser, så den sidste udgave 1536 indeholdt 4.151 ordsprog og talemåder. Det er sidstnævnte udgave, der findes i Erasmus LB II, 1703: sp. 1-1212. Om Erasmus' ordsprogssamling, se Margaret Mann Phillips: *The 'Adages' of Erasmus*, Cambridge 1964.

131 CLD 1902, s. 54, 74, 134, 213.

132 Herborn 1529, s. I 1v, CLD 1902, s. 74.

133 Herborn 1529, s. C 8v, 1927, s. 74 (med latinske bogstaver), CLD 1902, s. 54.

134 Erasmus 1514, s. 28r, Dietenberger 1985, s. 58, Eck i Seitz 1919, s. 80, Luther WA 7, 1897, s. 710, More 1969, s. 146.

nævnt genfindes *Enchiridion* og *Monas*, samt yderligere fem i *Monas*, er tilstrækkelige til at begrunde Schmitts udsagn, at begge forfattere har »en vis forkærlighed for det græske og ofte betjener sig af græske ord«, er nok temmelig tvivlsomt.¹³⁵ I hvert fald hvis man sammenligner med Erasmus, Eck, Fabri og Fisher.

5) Henvisning til klassiske forfattere og kirkefædre

Både hos Herborn og i *Confutatio* er der flere referencer til og en del vendinger, hentet hos klassiske forfattere. Det samme er tilfældet med kirkefædrene, hvis navne hyppigst nævnes i opremsninger for at underbygge et synspunkt eller argument. Men hvor det som regel er de samme kirkefædre, der bringes på bane den ene gang efter den anden, gælder det ikke klassikerne, for her er der vist ikke én reference eller ét citat, der er ens i *Confutatio* og Herborns skrifter. Særligt falder det i øjnene, at Horatscitateret *Quo teneam nodo mutantem Protea vultum* (Ved hvilken knude kan jeg holde Proteus' omskiftelige ansigt fast),¹³⁶ der optræder ikke mindre end otte gange i *Confutatio*,¹³⁷ ikke ses hos Herborn, for begge er fælles om at kritisere Luther og lutheranerne for omskiftelighed.

I de tidligste skrifter mod Luther glimrede stort set henvisninger til klassiske forfattere og kirkefædre ved deres fravær, men efter at John Fisher og Josse Clichtove havde udsendt deres første bøger, blev det næsten et *must* at henvise til kirkefædre og for nogles vedkommende tillige til klassikerne. Derfor kan man ikke slutte, at de senere forfattere selv skulle have studeret den klassiske litteratur og kirkefædrene, for deres henvisninger og eventuelle citater kan stamme fra læsning af forgængernes skrifter.¹³⁸ Eller fra florilegier, dvs. tematisk opbyggede citatsamlinger, bestående af udtryk og vendinger fra Bibelen og klassikerne, såvel som af talemåder og ordsprog.¹³⁹ Selv om Herborn i *Monas*, men ikke i *Enchiridion* har nok så mange referencer til de græ-

135 Således ellers Schmitt 1896, s. 34, jvf. Schlager i Herborn 1927, s. xxii-xxiii.

136 Horats, *Epistolae*, 1.1.90: *quo teneam voltus mutantem Protea nodo*, Horace 1926, s. 258

137 CDL 1902, s. 98, 99, 142, 166, 187, 189, 203, 220. Derudover refereres der til det s. 211. Sidstnævnte sted er et citat fra Fisher 1525b, s. 57r, hvor det om Luther hedder, at han er *ipso Protheo mutabilior* (mere omskiftelig end selveste Protheus), et udsagn der også findes hos Dietenberger 1985, s. 63.

138 Jvf. Wilbirgis Klaiber: *Ecclesia Militans. Studien zu den Festtagspredigten des Johannes Eck*, (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 20), Münster 1982, s. 27

139 Om disse samlinger, se Karsten Friis-Jensen i KLN, XXI, 1977, sp. 166-176 (art. »Florilegium«).

ske og latinske ordtidforfattere, er det dog mit indtryk, at *Confutatio*'s forfatter har været mere fortrolig med om ikke den klassiske litteratur, så i det mindste med de klassiske talemåder og ordsprog end Herborn. Det må jo trække ned, at han som allerede sagt opfattede Teiresias som en kvinde. At Herborn skulle have været »humanistisk skolet«, fremgår nu heller ikke af hans skrifter.¹⁴⁰

6) Bibelbrug og Erasmus' Ny Testamente

Både *Confutatio*'s forfatter og Herborn forstår »at tale med bibelske ord. De udviser desuden på ens måde en forbavsende belæsthed i Bibelen og en lige så god forståelse af den«. ¹⁴¹ Nok rigtigt, men havde Schmitt læst, hvad andre i tiden skrev, ville han næppe have anvendt et sådant argument, for at bruge og at citere fra Bibelen var noget, alle forfatterne gjorde – og det hvad enten de var katolikker eller ej.

Videre hedder det, at begge forfattere »på ens måde udtrykker deres agtelse for Erasmus som bibeloversætter og giver gentagne gange hans oversættelse forrang for Vulgata«. Dette udsagn må forbavse, for Herborn var bestemt ingen ynder af Erasmus og hans *Novum Instrumentum* (Det ny Testamente), men som belæg anføres, at han to gange i sit skrift om præsteløftet i 1526 nævnte Erasmus i rækken af personer, Luther havde skrevet imod, og at han i *Paradoxa* 1534 omtalte *ipsi Erasmo, cui totus orbis herbam palmamque porriget* (selveste Erasmus, som hele verden rækker græsset og palmen).¹⁴² Er det første intet bevis, er det sidste en fejltolkning, for set i sin kontekst var det ikke positivt ment. Nærmest tværtimod, for Herborn kritiserede i dette skrift Erasmus for at ændre på de bibelske ord, hver gang han udsendte en ny udgave af Det ny Testamente.¹⁴³ Det var udtryk for *inconstantia* (vankelmod), hvorfor Herborn foretrak Hieronymus' Vulgata.¹⁴⁴ Sam-

140 Således ellers Schmitt 1896, s. 24. Han følges heri af Schlager 1909, s. 34 og 1927: s. xxii, der tilmed mener, at han skrev »ein gutes, oft klassisches Latein«, hvilket vel kan diskuteres.

141 Schmitt 1896, s. 30.

142 Schmitt 1896, s. 42-43.

143 Erasmus udsendte i 1516 Det ny Testamente på græsk og latin under titlen *Novum Instrumentum*. Senere udgaver havde titlen *Novum Testamentum*. I førsteudgaven var den latinske tekst blot en let revision af Vulgata, men i udgaverne 1522 og 1526 gav han sin egen oversættelse. På grund af den voldsomme kritik, det medførte, lagde han i udgaven 1534 igen Vulgata til grund for sin tekstrevision. For hver udgave blev de historiske og sproglige kommentarer fyldigere og fyldigere, for til sidst at blive lange teologiske udredninger, Jerry Bentley: *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*. Princeton 1983, s. 135.

144 Herborn: *Paradoxa theologica*, 1534, s. 48, ifl. Schmitt 1896, s. 43 n. 2. *Herbam*

tidig vendte han sig temmelig hadefuldt, må man vist sige, imod dem, der kritiserede Vulgata's simple stil og foretog sproglige bibelstudier, for hvem ville med fornuften i behold »stole på græske og hebraiske manuskripter«. ¹⁴⁵ At Herborn skulle have været en mand, der havde tilegnet sig de humanistiske dannelsesidealer, er der som allerede sagt intet, der tyder på. ¹⁴⁶

Ifølge Schmitt var det imidlertid først i 1530'erne, at Herborn blev kritisk over for Erasmus. ¹⁴⁷ Men det er nu en sandhed med modifikationer. Nok var det først efter Erasmus' udgave af Haymo's prædikener i 1533, at Herborn tog det tunge skyts frem og angreb Erasmus for i *Colloquia familiaris* (1518) at være en skribler af løgne imod de monastiske ordener og med *Novum Instrumentum* (1516) at være ophavsmand til det lutherske kætteri, ¹⁴⁸ men da denne kritik baserede sig på Erasmusskrifter fra 1510'erne, kan den næppe have været af så sen en dato. Desuden havde han allerede i *Monas* 1529 skrevet, at han ikke kunne følge dem, der opfordrede bønderne til at recitere evangeliet, når de pløjede, hvilket var en skjult kritik af Erasmus, for han havde i *Paraclesis* (1516) fremsat et håb om, at bonden ville synge gude-lige viser, skrevet på baggrund af evangeliet, ved sin plov. ¹⁴⁹ Året efter havde han endvidere i sine fastepredikener i Kölns Domkirke 1530, altså før herredagen i København, givet udtryk for, at Erasmus var den hovedansvarlige for kirkesplittelsen og en større fare for kirken end

porrigere var en talemåde, brugt i betydningen at overgive sig, jvf. Plinius, *Historia Naturalis*, 22,4,8: *summam apud antiquos signum victoriae erat herbam porrigere victos, hoc est terra et altrice ipsa humo et humatione etiam cedere* (hos de gamle var det det største tegn på sejr, at de besejrede rakte græs [til de sejrende], hvorved de angav, at de trak sig tilbage fra deres land og fra selve den nærende jord og endog undlod begravelse [af deres døde]), Pliny: *Natural History*, VI, udg. W.H.S. Jones, London-New York 1951, s. 300, jvf. More 1965, s. 287.

145 Erika Rummel: *Erasmus and his Catholic Critics*, II, (*Bibliotheca humanistica et reformatrica*, XLV), Nieuwkoop 1989, s. 22 med henvisning til Herborns *Paradoxa theologica*, Parisiis 1534, s. 51r.

146 Jvf. også denne udtalelse i *Paradoxa*, 1534, s. 28r-v, citeret af Rummel 1989, s. 23: »Let the Lutherans and whose who are eager followers of Erasmus and Philip [Melanchthon] turn up their noses, let others brag of Quintilian, let others savour Cicero and imitate Demosthenes, I prefer to be a simpleton and even a barbarian so that I may enter the Kingdom of the Lord«.

147 Schmitt 1896, s. 42.

148 Marjorie O'Rourke Boyle: »For Peasant, Psalms: Erasmus' Editio princeps of Haymo (1533)«, *Medieval Studies* XLIV, 1982, s. 468.

149 Herborn 1529, s. P 2v, Erasmus AS, III, 1967, s. 74, jvf. Rübner Jørgensen 2016, s. 24.

Luther, Oecolampadius og Zwingli.¹⁵⁰ På den baggrund forekommer de rosende bemærkninger om hans bibelgengivelse i *Confutatio* uforståelige, hvis Herborn skulle have været dette skrifs forfatter.¹⁵¹

Men lad os se lidt på brugen af Erasmus' *Novum Instrumentum*. Angående *Confutatio* nævner Schmitt, at Det ny Testamente heri citeres efter Vulgata 170 steder, efter Erasmus 97, mens 25 steder hverken er fra Vulgata eller Erasmus.¹⁵² Hvordan forholdet er mellem de to bibeludgaver i Herborns skrifter, oplyses ikke,¹⁵³ blot nævnes, at i gengivelsen af Matt 11.25 har Herborn en konjunktiv som hos Erasmus, hvor Vulgata har indikativ,¹⁵⁴ og at både Herborn og *Confutatio*s forfatter citerer Joh 6.45 efter Erasmus¹⁵⁵ samt gengiver ApG 13.2 efter både Vulgata og Erasmus. Det sidste sker dog med den forskel, at hvor Erasmus eksplicit nævnes i *Confutatio*, er Herborn tavs om ophavsmanden til den anden læsning.¹⁵⁶ Ved gengivelsen af 1. Kor 3.9 og 1. Tim 4.14 følger *Confutatio* også Erasmus, begge gange som omtalt med anerkendende ord.¹⁵⁷ Den omtalte forkærlighed for Erasmus' bibeludgave er derfor svær at se, når det drejer sig om Herborn. De få steder, Bibelen gengives efter denne i hans skrifter, må tilskrives kildebrugen. Og det samme gælder formentlig også brugen af Erasmus i *Confutatio*.¹⁵⁸ At den skulle være et resultat af Paulus Helie's medvirken er og bliver en påstand.¹⁵⁹

150 Schmitt 1896, s. 24-25.

151 CLD 1902, s. 134: *Sic enim rectius vertit Erasmus* (Thi således oversætter Erasmus det mere rigtigt), s. 160: *Uti lucentius vertit Erasmus* (Som Erasmus mere træffende oversætter), s. 185: *quemadmodum luculentissime reddidit Erasmus* (som Erasmus så træffende oversætter).

152 Schmitt i CLD 1902, s. 270-271. Mine undersøgelser viser dog, at tallet af afvigende læsning fra begge bibeludgaver er 32, og at der i 18 tilfælde er tale om hybrider, indeholdende lidt fra Vulgata og lidt fra Erasmus.

153 Se dog Schlager i Herborn 1927, s. xxiii: »Meist schliesst er sich eng an die Vulgata an; nur in einigen wenigen Fällen folgt er der Übersetzung des Erasmus«. Disse få tilfælde er de af Schmitt nævnte.

154 Herborn 1927, s. 17: *absconderis, relevaris*, Vulgata: *abscondisti, revelasti*. I Herborn 1529, s. O 6r, gengives bibelstedet dog efter Vulgata.

155 Herborn 1927, s. 47, CLD 1902, s. 57: *Et erunt omnes a Deo docti* (og de skal alle være oplært af Gud), Vulgata: *Et erunt omnes docibiles Dei* (Og de skal alle være Guds lærevillige), jvf. Schmitt 1896, s. 43.

156 CLD 1902, s. 212, Herborn 1927, s. 68: *alii textus habent* (andre tekster har).

157 Se note 152 ovenfor.

158 Jvf. CLD 1902, s. 55, hvor Mark 16.15 gengives efter Vulgata, men på den efterfølgende side efter Erasmus.

159 Således ellers Schmitt i CLD 1902, s. 12 n. 3.

7) Teologiske overensstemmelser

»Begge [forfatteres] behandling af kirkens enhed, almenhed og apostolicitet stemmer sagligt overens«, oplyser Schmitt. Helt forkert er det ikke, men det er igen uden den store betydning, for sprogligt er udtalelserne ofte identiske med dem, der findes brugt af andre forfattere i tiden for at forsvare den katolske kirke: at kirken bygger på Bibelens og apostlenes fundament (*basis et fundamentum*), at læren har været den samme fra den ældste kirkes fødsel (*ab initio, principio* eller *exordio nascentis ecclesiae*) og fra apostlenes dage indtil nutiden (*a temporibus apostolorum ad haec usque tempora*), samt at den katolske kirke er udbredt over hele verden (*per totum terrarum orbem diffusa et dispersa*). Det sidste udsagn stammer i øvrigt fra kirkefaderen Augustin og må på reformationstiden betragtes som katolsk lærebogsteologi.¹⁶⁰

Videre nævnes som eksempler den identiske omtale af konfirmationens eller firmelsens sakramente og den sidste olie, samt at de to disciples modtagelse af nadveren på vejen til Emmaus (Luk 24.30) bruges som argument for kun at uddele nadveren under brødets skikkelse til lægfolk.¹⁶¹ Men også på disse områder gentog Herborn og *Confutatio*s forfatter blot, hvad andre før dem havde skrevet.¹⁶² Herborn vides da også at have brugt Eck's *Enchiridion* ikke blot som kilde, men som direkte forlæg for sit skrift af samme navn.¹⁶³ Samme værk af Eck har også være en af *Confutatio*s kilder, men da der i dette også synes at være mere eller mindre skjulte citater fra Catharinus, Henrik VIII, More, Fisher og Clichtove, må kildegrundlaget have været bredere.¹⁶⁴ Endelig skal nævnes, at Herborn »i sine skrifter ofte påberåber sig de

160 Augustin: *De vera religione*, VI, 10, MPL 34, s. 127.

161 Schmitt 1896, s. 43-44.

162 Fx Clichtove 1529, s. 53v, Dietenberger 1985, s. 204 og Fisher 1525b, s. 233-234. Desuden ses bibelstedet *nec habentem maculam aut rugam* (Ef 5.27: havende hverken plet eller rynke) i CDL 1902, s. 94, 95, hos Clichtove 1529, s. 3r, Cochlaeus 1522, s. 22r, 152.; s. 15v, Dietenberger 1985, s. 33, Dungersheim 1987, s. 43, Eck 1979, s. 134, Erasmus, LB V 1704, sp. 702D, Fabri I, 1941, s. 72, II, 1952, s. 98, Henrik VIII 1995, s. 195, Luther, WA 2, 1884, s. 456, og Schatzgeyer 1922, s. 111, og blandt tidligere kættere omtales »de fattige fra Lyon« (*pauperes de Lugduno*) ud over af Herborn 1529, s. R 3v og CDL 1902, s. 231, af Dietenberger 1985, s. 39, Dungersheim 1987, s. 74 og Fabri I, 1941, s. 131.

163 Fraenkel i Eck 1979, s. 43*

164 Bemærk dog Fraenkels udsagn i Eck 1979, s. 25*: »[Es ist] nicht immer leicht, festzustellen, wo Eck seinen Gewährsleuten folgt, und wo er auf die Originale zurückgreift. Manchmal handelt es sich auch um allgemein bekannte geläufige Argumente, die damals gar keiner literarischer Basis bedurften«.

store skolastikere Alexander af Hales, Thomas Aquinas, Bonaventura og anbefaler at studere dem«¹⁶⁵ – noget der ikke er tilfældet i *Confutatio*.

8) *Det lykkelige Köln*

I *Enchiridions* fortale erklærer Herborn, at han i hele sit liv vil besynge *felicissima Colonia Agrippina's* – det meget lykkelige Kölns pris.¹⁶⁶ Dette paralleliserer Schmitt med, at *Confutatio* i forbindelse med omtalen af præsters tonsur, oplyser, at hvis man vil læse mere herom, kan man finde det *apud Rupertum, olim Abbatem monasterii Tuitiensis e regione felicitis Agrippinae Coloniae in Rheni ripa siti, ordinis sancti Benedicti* (hos Rubert, der engang var abbed for klostret i Deutz, i det lykkelige Kölns område, beliggende ved bredden af Rhinen, af den hellige Benedikts orden).¹⁶⁷

Her ville enhver anden, mener Schmitt, have nøjedes med at henvise til abbed Rubert af Deutz, så når »det lykkelige Köln« tilføjes, er det tegn på, at Herborn må være *Confutatio's* forfatter, for han alene »hat stets eine besondere Vorliebe für Köln zur Schau getragen«.

Men heri tager Schmitt nu fejl. Han har ikke kun overfortolket, men også misfortolket udtrykket. At tale om *felix Colonia Agrippina* var rigtigt nok udtryk for en ros, forårsaget af at det – med ret hårdhændede midler for øvrigt – var lykkedes at holde de lutherske tanker borte fra byen.¹⁶⁸ Men det var næppe en ros, Herborn havde fundet på, selv om han allerede i 1527 talte om det lykkelige Köln,¹⁶⁹ for så tidligt som i 1518 anvendte Eck ordet *foelix* om universitetet i Köln.¹⁷⁰ Desuden ses på den sidste side i to af de bøger, der udgik fra Peter Quentels trykkeri i Köln, byens våben og udsagnet *O felix Colonia* (O, lykkelige Köln).¹⁷¹ Udtrykket må følgelig kunne betrag-

165 Herborn 1529, s. I 5r, jvf. Schmitt 1896, s. 16.

166 Herborn 1927, s. 11, jvf. også 1529, Fortale, s. A 3r, A 4v.

167 CLD 1902, s. 184.

168 Om forholdene i Köln på reformationstiden, se Robert W. Scribner: »Why was there no Reformation in Cologne?«, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XLIX, 1976, s. 217-241.

169 Kurten 1950, s. 94, omtaler et brev, Herborn 11. november 1527 har sendt til »den meget lykkelige by Köln« (*epistola ad Coloniensem felicissimam urbem*).

170 Eck 1919, s. 81. Uden at anvende ordet *foelix* lovpriser Romberg i Fabri I, 1941, s. 12, Köln for dens tro og trofasthed og omtaler i Fisher 1925, s. 2, Köln som »vor hellige by« (*sancta nostra civitate*).

171 Clichtove 1525a, s. 261v, Nausea: *Tres Euangelicæ veritatis Homiliarum centuriæ*, Coloniae 1530, s. 356v.

tes som en katolsk talemåde i tiden, hvorfor vi roligt kan se bort fra dette argument.¹⁷²

Konklusionen på denne gennemgang af Schmitts interne argumenter må blive, at de sproglige forskelle, der kan konstateres mellem *Confutatio* og Herborns skrifter, viser, at Herborn ikke kan have været *Confutatio*s forfatter. De ganske få overensstemmelser, der er, må tilskrives fælles kilder, eller at Herborns skrifter har været blandt *Confutatio*-forfatterens kilder. Men vil man trods det stadig opretholde Schmitts tese, støder man imidlertid ind i et nyt problem. Og det er en datering i Antonius von Königsteins *Postilla* fra 1530.

6. Antonius von Königsteins *Postilla* 1530

I august 1530 tryktes i Köln en bog af franciskanerbroderen Antonius von Königstein, der var guardian i Koblenz, *Postillae seu enarrationes in lectiones epistolarum et evangeliorum*. Dennes bogs fortale var skrevet af Herborn og forsynet med dateringen *Coloniae anno trigesimo ad sesquimillenum XIV. Kal. mensis sextilis*, dvs. Köln den 19. juli 1530. Da den københavnske herredag fandt sted mellem den 2. juli og den 2. august, og selve religionsforhandlingerne tog deres begyndelse den 14. juli, kunne Herborn, hvis han skulle være identisk med Stagefyv, ikke have været i Köln den 19. juli.

Schmitt har set problemet, men løser det med en påstand om, at den 19. juli ikke var dagen for udarbejdelsen af fortalen, men den dag, hvor fortalen var blevet overdraget til trykkeren eller sat i trykkeriet.¹⁷³ For at sandsynliggøre denne tolkning henviser han til to andre skrifter. Det ene er Herborns *Enarratio lamentatoria*, hvor fortalen er dateret den 31. juli 1529, mens selve bogen ifølge en datering på dens sidste side var blevet trykt dagen før. Det andet er Antonius von Königsteins *Concordantiae breviores*, Coloniae 1529, hvor Herborns fortale har datoen 25. juli 1529. Han underskrev sig imidlertid her som provincialminister for observanternes ordensprovins Köln, skønt han først blev udnævnt til denne stilling den 8. august.

Hvad det første eksempel skal vise, er ikke ganske klart, bortset fra det synes at skulle vække almen mistro til pålideligheden af bog-dateringer. Det andet eksempel tyder derimod på, at »Die Vorrede war

172 Omvendt synes kættene næsten per definition at have været *infoelices* (ulykkelige), jvf. Catharinus 1956, s. 41, Cochlaeus 1522, s. 36v, Dungersheim 1987, s. 158, Emser 1921, s. 48.

173 Schmitt 1896, s. 48-50, 165.

somit bereits vorher geschrieben und datiert, als Herborn noch nicht Provinzial war, der Drucker hat es aber für angezeigt gehandelt, beim Druck den neuen Titel einzufügen«. ¹⁷⁴ Heri har Schmitt unægtelig ret, men det er egentlig irrelevant for validiteten af hans argument; tværtimod kunne man fristes til at sige, for det viser jo, trykkeren ikke ved samme lejlighed har omdateret fortalen.

Man kunne da også som kontrol undersøge dateringerne i andre bøger fra samtiden. Paulus Helie's skrift om messens canon er afsluttet den 6. april og trykt den 28. juni 1531 og forordet til hans oversættelse af Erasmus' Fyrsteskrift skrevet den 9. august og bogen trykt den 12. august 1534. ¹⁷⁵ Videre er Frans Wormordsens *Dauids psaltere paa danske* dateret 10. juli og trykt den 5. september 1528 og forordet i Hans Tausens *Suor til then falske oc vchristelige vnderuiisning* dateret den 10. juni og bogen trykt den 1. juli 1531. ¹⁷⁶ Af udenlandske bøger er Caietans *De divina institutione* afsluttet den 18. februar og trykt den 22. marts 1521, rekommandationsbrevene i Thomas Mores *Utopia* dateret henholdsvis Louvain 25. august 1517, Paris 3. juli u.å., Antwerpen 1. november 1516, Louvain 1. december u.å., Mechelen 1516 og Basel 23. februar 1518, mens bogen er trykt i marts 1518, forordet i Cochlaeus' *Adversus cucullatum minotaurum Wittenbergensem* dateret den 4. juli 1523 og bogen trykt 12. april 1525, fortalen i Herborns *Enchiridion* dateret den 1. marts og skriftet trykt den 17. marts 1529 og fortalen i Fridericus Nausea Blancicampianus' *Contra uniuersos catholicæ fidei aduersarios* dateret den 17. februar 1529 og bogen trykt den 6. marts samme år. ¹⁷⁷ Dette er kun et lille udvalg af de circa tredive bogdateringer, jeg har undersøgt, men de viser alle, at bogtrykkerne, hvad enten de har boet i København, Roskilde, Rostock, Rom, Louvain, Frankfurt, Köln, Mainz eller et helt niende sted, ikke har ændret på fortalens eller skriftets datering i forbindelse med trykningen. At trykkeren af Königssteins *Postilla* skulle have gjort det, må følgelig betragtes som værende mere usandsynligt end selve usandsynligheden – for nu at bruge et retorisk udtryk fra renæssancen.

Derudover vides Herborn at have deltaget i et ordensmøde i den hollandske by Nijmegen den 8. oktober 1530, ¹⁷⁸ hvilket svært lader sig

¹⁷⁴ Schmitt 1896, s. 50.

¹⁷⁵ SPH, IV, 1934, s. 21, 109, V, 1935, s. 100, 256.

¹⁷⁶ Frans Wormordsen: *Dauids psaltere paa danske*, Rostock 1528, s. 54v, *Smaaskrifter af Hans Tavsen*, udg. H.F. Rørdam, Kbh. 1870, s. 96, 163.

¹⁷⁷ Caietan 1925, s. 100, xviii, More 1965, s. 2, 14, 24, 28, 36, 252, Cochlaeus 1920, s. 13, 58, Herborn 1927, s. 5, 170, Nausea 1529, s. 10v, 290.

¹⁷⁸ Schmitt 1896, s. 23.

forene med Sadolins formodning om, at de fremmede endnu var i Danmark i færd med at »pynthe samme arme ting«, dvs. udarbejde deres gensvar, i efteråret 1530.¹⁷⁹ Og endelig som det sidste kan man inddrage den ordensmæssige kontekst – noget som også Schmitt har forsømt. I 1527 blev Herborns ordensprovins delt i en nedertysk (hollandsk) og tysk (kölnsk) provins, hvilket fremkaldte en bitter og langvarig strid om de belgiske klostres tilhørsforhold. Kan man under denne strid, der varede helt til 1532, forestille sig, at den ene provins' leder skulle have været bortrejst fra sin provins i flere måneder for at deltage i en religionsforhandling i et for ham ganske uvedkommende land?¹⁸⁰ Nej, det kan man ikke.

Og hermed er det sidste søm slået i. Vi bør derfor nu kunne sende kisten med Schmitts postulat, ræsonnementer og argumenter til krematoriet for så bagefter at nedsætte urnen i de menneskelige vildfarelsers fællesgrav.

7. Afslutning

Hidkaldelsen af tyske teologer til herredagen i 1530 er blevet tolket som udtryk for manglende tillid til evne evner og som en desavouering af Paulus Helie.¹⁸¹ Selv om det første vel egentlig blot er at gentage samtidens antikatolske propaganda, er det formentlig en korrekt vurdering. Og det samme gælder desavoueringen. Et år eller to senere kom Helie dog til ære og værdighed igen, da biskopperne – eller nogle af dem – bad ham bearbejde og oversætte den af de fremmede forfattede *Confutatio*. Dette skifte i holdningen til Helie må vidne om, at de besluttende kirkelige myndigheder, dvs. biskopper og prælater, ikke har været enige, når det drejede sig om at takle den stadig mere omsiggribende lutheranisme. Nogle ville gøre brug af de traditionelle midler og hidkaldte derfor hjælp fra den skolastiske højborg Köln, andre foretrak som Helie en mere imødekommende fremgangsmåde for ikke at grave grøfterne dybere, end de allerede var.¹⁸² De fremmede kom, og skønt Helie ifølge overskriften på spottevisen over ham, skulle have været

¹⁷⁹ SRT 1, 1885, s. 29.

¹⁸⁰ Herborn synes da også i foråret 1530 at have været travlt beskæftiget med at varetage sin provins' interesser, for 7. februar sendte han breve til ordenens general og pavestolen med anklager imod den hollandske provinsleder og 27. april samme år forlangte han i et brev til denne tilbagesendelse af de til den kölniske provins' tilhørende brødre. Om striden, se Schlager 1909, s. 37-39.

¹⁸¹ Lindhardt 1965, s. 357.

¹⁸² Jvf. Helie's omtale af eksistensen af tre holdninger til spørgsmålet om kirkelige reformer, SPH III, 1933, s. 63-64.

»staagefyr een godt stalbroder i then herredag i Køpenhaffuenn«, har de næppe haft meget til fælles.¹⁸³ Det synes prædikanterne da også at have været klar over, når de forsøgte at drive en kile ind mellem dem ved at hævde, at Helie delte deres syn på Guds nåde og gerningernes betydningsløshed i frelses spørgsmål – en påstand *Confutatio*s forfatter kun halvhjertet tager stilling til i sit svar.¹⁸⁴

Nogen egentlig, seriøs drøftelse mellem parterne blev der dog aldrig tale om, for »a bout is possible only between boxers who stand in the same ring and observe the same rules«.¹⁸⁵ Og det var netop ikke tilfældet hin sommer i København 1530. Det var en skolastisk teologi, de fremmede bragte med sig i bagagen, en teologi som for prædikanterne var *outdated*. Så man kan vel sige, at de havde hver deres teologiske logik. De fremmede ville heller ikke »staa oc mundhuggess medt en hoob prackere (som the forhonlige thennom kalle) oc forløbne prester oc muncke«.¹⁸⁶ Begge parter var lige fanatiske og manglede, som Helie senere beklagende skrev i sin *Skibykrønike*, mådehold.¹⁸⁷ For de fremmede betød det, at de i den i religiøs henseende nærmest revolutionære stemning, der herskede under herredagen, blev mødt med prædikanternes og det københavnske folkevids hån, spot og latterliggørelse. Det lægger Sadolin i sin beretning om herredagen på ingen måde skjul på, ja han fryder sig nærmest derover.¹⁸⁸ Men hvor ubehageligt det var, fremgår af *Confutatio*:

jeg vil ikke tale om de skjulte Følelser, som de ellers ikke utydeligt gave tilkjende, idet de røbede Forbittrelse og utrolig Vildhed; (Diævle maatte man kalde dem, ei Mennesker) endskjønt vi formedelst den øiensynlige Fare ikke viste os offentlig uden en

183 Grüner Nielsen, IV, 1978-1979, s. 37-38. Jfv. Sixtus Scholtens: »Recent Studies on the Carmelites and the Reformation in Denmark«, *Carmelus*, 12, 1965, s. 43: »Helie does not seem to have played a role of any importance during the discussion of this Herredag, a fact which need not astonish us, when we remember how deeply his thinking had become estranged from the classical methods of scholasticism«. Se også Kaare Rübner Jørgensen: »En tredje vej: Poul Helgesens reformatoriske tanker«, *Reformationen – 1500-tallets kulturrevolution*, bd. 2, red. Ole Høiris og Per Ingeman, Aarhus 2017, s. 137-158.

184 STR I, 1885, s. 4, IV, 1889, s. 42, CLD 1902, s. 106.

185 Roland Bainton: *Hunted Heretic, The Life and Death of Michael Servetus*, Boston 1953, s. 66.

186 SRT IV, 1889, s. 74. At man ikke skulle diskutere med kættere, var traditionel katolsk lære, bl.a. udtrykt af Eck 1979, s. 280-285, og Clichtove 1529, s. 66r.

187 SPH, VI, 1937, s. 110.

188 SRT, I, 1885, s. 35.

mandstærk væbnet Excorte, naar vi vare nødte til at gaae ud; saa afholdt de sig ikke engang da fra Haan og Trudsler; men ikke engang lode de sig nøie med at gjøre dette ved den lyse Dag, saa at de endog om Natten, naar de gik forbi vore Herberge, udstødte alle Slags Skjældsord imod os. ... Vi derimod – underkastede os dette uden at lade os det falde tungt for Christi Navn og agtede det for en Lykke, naar de kun brugte Munden imod os og lode Hænderne hvile.¹⁸⁹

De udenlandske doktorer kunne vel derfor kun være lettede, da herredagen den 2. august sluttede, og de kunne lægge bag sig »denne Kampplads, hvor de havde spillet en saa uheldig Rolle«. ¹⁹⁰ Sammen med de jyske biskopper sejlede de til det roligere Århus, hvor den ene eller de begge i fællesskab gav sig til at udarbejde et længere katolsk svar på prædikanterne teologiske anskuelser. Og da de ud på efteråret var blevet færdig hermed, forlod de Danmark og vendte tilbage til en by, der forstod at værdsætte deres lærdom – en by, de kaldte det lykkelige Köln.

189 CLD 1902, s. 32. Oversættelse: Engelstoft 1837, s. 73.

190 Engelstoft 1837, s. 101.

Bilag 1. Udvalgte småords frekvens i Confutatio og Herborns skrifter

ord	Confutatio	Monas	Enchiridion
absque (uden)	23	0	0
abunde (i overflod)	21	9	9
adhuc (hidtil)	34	0	5
an (men)	45	11	2
at (men ellers)	331	30	15
atqui (men)	0	38	31
caeterum (videre, i øvrigt)	39	12	5
dum (medens)	21	65	56
forsan (måske)	0	18	12
fortassis (måske)	8	0	0
haud (næppe, just ikke)	35	8	13
haudquaquam (aldeles ikke)	15	0	0
id quod/id est quod (det som)	75	110	133
	63	110	93
igitur (altså)	13	0	0
inibi (her)	18	50	33
itaque (derfor)	59	152	120
iam (nu)	102	11	3
iuxta (ifølge)	28	40	98
mox (snart, ofte)	177	80	30
nam (thi)	104	34	24
nempe (nemlig)	102	2	1
nonne (mon)	34	82	95
ob (på grund af)	5	26	51)
(heraf ob id: på grund af det)	23	0	7
quamobrem (hvorfor)	17	72	39
quandoquidem (eftersom)	22	87	80
quanquam (skønt, og dog)	115	1	5
quemadmodum (hvorledes)	44	18	4
quippe (nemlig)	13	75	42
siquidem (om)	85	6	3
tanquam (skønt)	20	104	21
videlicet (nemlig)			

Confutatio: 229 tryksider, 32-39 linier à ca 58 enheder pr. side, i alt 450-500 enheder; Monas: 309 sider, 32 linier pr side à ca 40 enheder, i alt ca 400.000 enheder; Enchiridion: 165 sider, 32-40 linier pr side à ca 63 enheder, i alt 350-400.000 enheder. Herfra skal trækkes citater fra Bibelen og andre forfattere.

Bilag 2. Oversigt over den anvendte antilutherske litteratur

- Caietan 1925: Thomas de Vio Caietanus, *De divina institutione Pontificatus Romani Pontificis* (1521), udg. Fried. Lauchert. *Corpus Catholicorum*, 10. Münster 1925.
- Catharinus 1956: Ambrosius Catharinus Politus, *Apologia pro veritate catholicae et apostolicae fidei af doctrinae adversus impia ac valde pestifera Martini Lutheri dogmata* (1520). Udg. Joseph Schweizer. *Corpus Catholicorum*, 27. Münster 1956.
- Clichtove 1525a: Judocus Clichtoveus, *Antilutherus*. Colonie 1525.
- Clichtove 1525b: Judocus Clichtoveus, *De veneratione sanctorum*. Parisiis 1525.
- Clichtove 1526: Judocus Clichtoveus, *Propugnaculum ecclesie aduersus Lutheranos*, Colonie 1526.
- Clichtove 1529: Judocus Clichtoveus, *Compendium veritatum ad fidem pertinentium, contra erroneas Lutheranorum assertiones*. Parisiis 1529.
- Cochlaeus 1522: Joannes Cochlaeus, *De gratia sacramentorum liber unus aduersus assertionem Martini Lutheri*. Argentinae 1522.
- Cochlaeus 1523: Joannes Cochlaeus, *De baptismo parvulorum*. Argentinae 1523.
- Cochlaeus 1525a: Joannes Cochlaeus, *De Petro et Roma aduersus Velenum Lutherum*. Coloniae 1525.
- Cochlaeus 1525b: Joannes Cochlaeus, *Confutatio XCI articulorum et tribus Martini Luther Teuthonicis sermonibus excerptorum*. Coloniae 1525.
- Cochlaeus 1920: Johannes Cochlaeus, *Cucullatum minotaurum Wittenbergensem, de sacramentorum gratia iterum* (1525). Udg. Joseph Schweizer. *Corpus Catholicorum*, 3. Münster 1920.
- Dietenberger 1985: Johannes Dietenberger, *Philomostomus scripturariorum* (1532), udg. Erwin Iserloh & Peter Fabisch. *Corpus Catholicorum*, 38. Münster 1985.
- Dungersheim 1987: Hieronymus Dungersheim, *Schriften gegen Luther*, udg. Th. Freudenberger. *Corpus Catholicorum*, 39. Münster 1987.
- Eck 1919: Johannes Eck, *Defensio contra amarulentas D. Andreas Bodenstein Carolstadini invectiones* (1518), udg. Joseph Greving. *Corpus Catholicorum*, 1. Münster 1919.
- Eck 1979: Johannes Eck, *Enchiridion locorum communium aduersus Lutherum et alios hostes ecclesiae* (1525-1543), udg. Pierre Fraenkel. *Corpus Catholicorum*, 34. Münster 1979.
- Emser 1921: Hieronymus Emser, *De disputatione Lipsiensi* (1519) & *De ventione Luterana* (1519). Udg. Franz X. Thurnhofer. *Corpus Catholicorum*, 4. Münster 1921.

- Fabri 1941-1952: Johannes Fabri, *Malleus in haeresim Lutheranorum* (1524), 1-2. Udg. Anton Naegele. *Corpus Catholicorum*, 23/24 & 25/26. Münster 1941, 1952.
- Fisher 1525a: John Fisher, *Assertionis Lutheranae Confutio*. Coloniae 1525.
- Fisher 1525b: Johan Fisher, *Defensio Regie assertionis contra Babyloniam captauitatem*. Coloniae 1525.
- Fisher 1925: Johan Fisher, *Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum* (1523). Udg. Herman Klein Schmeink. *Corpus Catholicorum*, 9. Münster 1925.
- Henrik VIII 1992: Heinrich VIII, *Assertio septem sacramentarum aduersus Martinum Lutherum* (1521). Udg. Pierre Fraenkel. *Corpus Catholicorum*, 43. Münster 1992.
- Hoogstraeten 1526: Jacobus Hoechstratus, *Contra Lutheranos*, [Coloniae] 1526.
- Herborn 1529: Nicolaus Herborn, *Monas sacrosanctae evangelicae doctrina, ab orthodoxis patribus in hac usque secula*. Coloniae 1529.
- Herborn 1927: Nicolaus Herborn, *Locorum communium aduersus huius temporis haereses enchiridion* (1529), udg. Patricius Schlager. *Corpus Catholicorum*, 12. Münster 1927.
- More 1969: Thomas More, *Responsio ad Lutherum* (1523), 1-2, udg. John M. Headley. *The Complete Works of St. Thomas More*, V, 1-2. New Haven & London 1969.
- Nausea 1529: Fridericus Nausea Blancicampianus, *Contra universos Catholicæ fidei aduersarios*. Moguntiae 1529.
- Nausea 1530: Fridericus Nausea Blancicampianus, *Tres Euangelicae veritatis homiliarum centuriæ*. Coloniae 1530.
- Seitz 1903: *Der authentische Text der Leipziger Disputation (1519)*, udg. Otto Seitz, Berlin 1903.
- Schatzgeyer 1922: Kaspar Schatzgeyer, *Scrutinium divinae scripturae pro conciliatione dissidentium dogmatum* (1522), udg. Ulrich Schmidt. *Corpus Catholicorum*, 5. Münster 1922.
- Schatzgeyer 1984: Kaspar Schatzgeyer, *Schriften zur Verteidigung der Messe*. Udg. Erwin serloh og Peter Fabisch. *Corpus Catholicorum*, 37. Münster 1984.
- Schatzgeyer 1987: Kaspar Schatzgeyer, *Von der waren Christlichen und Evangelischen freyheit – De vera libertate evangelica*, udg. Philipp Schäfer. *Corpus Catholicorum*, 40. Münster 1987.

Deutsche Zusammenfassung

Die ägyptischen Hebammen der Bischöfe: Die deutschen Theologen am Reichstag in Kopenhagen 1530

Es war der Wunsch König Frederiks des Ersten (1523-1533), dass

die Religion am Reichstag in Kopenhagen, im Sommer 1530 erörtert wurde. Um Hilfe zur Verfechtung des katholischen Glaubens zu bekommen, hatten die dänischen Bischöfe zwei Theologen aus Köln einberufen. Nach dem Reichstag folgten sie den jütischen Bischöfen nach Århus, wo sie im Laufe des Herbstes eine umfassende Antwort auf die luthersch inspirierten Glaubensartikel der Prediger, verfassten, *Confutatio Lutheranismi Danici*.

In zeitgenössischen Quellen werden die beiden Fremden Dr. Niels Stagefyr und Dr. Bombo genannt, zwei spöttische Namen, die mehr über das Benehmen der beiden als über ihre Identität aussagen. Im Jahre 1896 identifizierte aber der deutsche Jesuit Ludwig Schmitt, der eine Reihe von Jahren in Dänemark gewirkt hatte, den einen Theologen als den Franziskaner-Observanten Nikolaus Herborn. Diese Identifizierung ist in Deutschland allgemein akzeptiert worden, sondern in Dänemark umstritten, da die meisten Historiker die Korrektheit bezweifeln oder direkt abstreiten.

In dieser Arbeit werden Schmitts Argumente, die primär auf einen Vergleich der Sprache im *Confutatio* und in Herborns Schriften beruhen, untersucht. Erstens kann festgestellt werden, dass Ludwig Schmitt zwei methodische Fehler unterlaufen sind. Der eine war, dass er sich zu sehr mit Ähnlichkeiten in den Schriften beschäftigte, so dass ihm dabei die Unterschiede zwischen den Schriften nicht auffielen. Der andere war, dass er nicht einbezog, was andere zur selben Zeit gegen Luther und die Lutheraner geschrieben hatten. Nach diesen Konstatierungen werden Ludwig Schmitts Argumente im Kontext der katholischen Kontrovers-Literatur analysiert. Das Ergebnis ist eine totale Zurückweisung seiner Personen Identifikation: Dr. Stagefyr war nicht Nikolaus Herborn. Die Identität der beiden Fremden ist deshalb für uns weiterhin unbekannt.

Übersetzung: Birgit Hüttmann